

M.FUAD KÖPRÜLÜ

AZƏRİ

Bakı - «ELM» - 2000

Türk dilindən Azərbaycan dilinə çevirənlər:
Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli (Ləmbəli).

Redaktor: *Buludxan Xəlilov*

M.F.Köprülü. Azəri. Bakı, «Elm», 2000, 115 səh.

Əsərdə Azər dilinin təkamülü və inkişafı göstərilmişdir. Eyni zamanda Azəri ədəbiyyatının təkamülünə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Azəri ədəbiyyatının İlxanlılar və Cəlayirilər (XIII-XIV əsrlər), Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular (XV əsr), Səfəvilər (XVI-XVIII əsrlər), Əfşarlar, Zəndlər və Qacarlar (XVIII-XIX əsrlər), yeniləşmə (XIX-XX əsrlər) dövrləri təhlil olunmuşdur.

Bu əsər Azərbaycan xalqının dilinin, ədəbiyyatının, tarixinin öyrənilməsində və ilk mənbələrlə tanışlıqda oxuculara yaxından kömək edəcəkdir.

**Prof. Dr. FUAD KÖPRÜLÜNÜN HƏYATI VƏ
ELMI FƏALİYYƏTI
(1890- 1966)**

Türk dünyasının görkəmli şəxslərindən biri, türk ədəbiyyatı tarixçisi və siyasət xadimi olan prof. dr. **Fuad Köprülü** 1890- cı ildə İstanbulda ziyalı ailəsində anadan olmuşdur.

O, ilk və orta təhsilini İstanbulda Ayasofiya Mərkəzi Rüşdiyyə və Mərcan orta məktəblərində aldıqdan sonra ali təhsil almaq məqsədi ilə İstanbul Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Ancaq ədəbiyyata, tarixə olan marağı ona burada üç ildən artıq (1907- 1909) oxumağa imkan vermir. Elə bu səbəbdən də F.Köprülü təhsilini yarımçıq qoyub Universitetdən çıxır. Artıq sərbəstləşən F.Köprülü müstəqil olaraq ədəbiyyat, tarix və fəlsəfə ilə müntəzəm olaraq məşğul olmağa başlayır. Bu dövrdə İstanbulda müxtəlif ədəbi cəmiyyətlər fəaliyyət göstərirdi. Ədəbiyyata marağı onun fəaliyyət göstərən ədəbi dərnəklərdən biri olan “Fecr- i Ati”yə daxil olmağına səbəb olur. O, bu dövrlərdə şe’rlər yazmağa başlayaraq onları “Sərvəti Fünun” curnalında çap etdirir. Sonralar bu şe’rləri ”İqdam Qəzeti “nin 1914- cü il 28 iyun tarixli nömrəsində də çap olunmuşdur və M.F.Köprülü ədəbi məclislərdə gedən elmi mübahisələrdə yaxından iştirak etmişdir.

1910- cu ildən sonra üç il İstanbulun müxtəlif dərəcəli məktəblərində (Mərcan və Qabataş orta məktəbləri, İstanbul və Qalatasaray litseyləri) türk dili və ədəbiyyatından dərs demişdir. O, bu zaman dərs deməklə yanaşı litseylərdə ilk dəfə olaraq ədəbiyyatdan keçilən dərslərin proqramlarını tərtib etmişdir (1910). Bu dövrdə milli ədəbi cərəyana qoşulan F.Köprülü milli ədəbiyyatla əlaqədar olaraq açıqlamalar aparır və əldə etdiyi nəticələrə əsaslanaraq elmi məqalələr yazaraq müxtəlif mətbuat orqanlarında çap etdirir. **Ziya Göyalp** milliyətçiliyinin fəlsəfi təməllərini qurarkən, **Köprülü** də milli ədəbiyyatın əsaslarını elmi bir şəkildə ortaya qoymağa çalışırdı. **Z.Göyalp** kimi o da, türk tarixinin ilk dövrlərinə qədər enərək, tarix və ədəbiyyat baxımından müxtəlif türk xalqlarının hamısına aid araşdırmalar aparmağa çalışırdı. O dövrün tarixi və sosial şərtləri, **Göyalpın** sürəkli tələqləri, "İttihad və Tərəqqi" Cəmiyyətinin müdafiəsi də **Köprülünün** bu yoldakı çalışmalarına kömək etmiş olurdu. **F.Köprülünün** türk ədəbiyyatını müasir və elmi metodlarla incələmək məqsədiylə apardığı mübarizəsi heç də səmərəsiz qalmadı. Onun bu fikirləri "Bilgi məcmuəsi"ndə 1913- cü ildə I nömrəsində çap olunmuş "Türk ədəbiyyatı tarixində Üsul" adlı elmi məqaləsində öz əksini tapdı. O, bu əsərindən başqa, 1913- 14- cü illərdə "Türk Yurdu", "İqdam Qəzeti", "Sərvəti Fünun" kimi mətbuat orqanlarında "Abdullah Tukayev", "Yunus Emre", "Ədəbiyyatımızda milli hiss", "Milli türkülər", "Saz şairləri" (9 məqalə) və ümumiyyətlə, 20- dən çox məqalə çap etdirdi.

1913- cü ildə **F.Köprülü** artıq vətəninin elm aləmində bir ədəbiyyatçı kimi tanınmağa başladı və elə həmin ildə də İstanbul Universitetinin professorluğuna qəbul edildi. Bundan sonra elmi fəaliyyətlə daha dərindən məşğul olmağa başlayan alim 1915-1916-cı illərdə "Milli Tətəbböler Məcmuəsi"ni (MTM) də çıxarmağa başladı və burada 9 müxtəlif məzmunlu elmi məqalə nəşr etdirdi. Bunlardan "Türk ədəbiyyatında aşiq tərzinin mənşə və təkamülü haqqında bir təcrübə" (MTM, 1915, s. 113- 124, 235- 256, 464- 480; II, 1915, s. 308- 326. Bu məqalə seriyası tamamlanmışdır) və "Türk ədəbiyyatının mənşəyi" (MTM, II, 1914, s. 5- 78) məqalələri elmiliyi cəhətdən daha çox diqqəti cəlb edir. Müəllif birinci məqalədə ədəbiyyat məfhumunun çərçivəsini genişləndirərək əsrlərdən bəri ədəbiyyatdan xaricdə qalan aşiq və xalq ədəbiyyatında, heç olmazsa türk xalqının böyük bir zümərəsinə aid duyğu və düşüncələrin ola biləcəyini kəşf etməklə həm bu elmi işin bizim üçün əksik qalan elmi tərəfinə yeni bir ünsür əlavə etmiş, həm də keçmişdəki milli həyat və düşüncə tərzini haqqında mümkün qədər anlayış yarada bilmişdir. İkinci məqalədə isə bu ədəbiyyatı vücuda gətirən xalqın ibtidai dövrlərdəki yaşayış, düşüncə və inanışlarına nüfuz edərək bu ədəbiyyatın yaranma və təkamül amillərini meydana çıxarmışdır.

F.Köprülünün ilk beynəlxalq şöhrətini təmin edən "Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər" (1918, 446 s.) adlı əsəri yalnız türk ədəbiyyatını deyil, geniş mənada türk tarixinin də bir çox məsələlərini əks etdirirdi. F.Köprülü bu əsəri ilə avropalıların Şərqdə indiyə qədər görmədikləri avropayı anlayış və tədqiqat tərzinin Türkiyədə təcəlləşməsi qənaətinə gəlməkdə idi. Bu səbəbdən də bir çox Avropa şərqşünasları əsər və müəllifi haqqında bir çox məqalələr yazdılar. Prof. Y.H.Mordman "Orientalistişe Literaturzeitung"da (№3, 1923) bu əsər və müəllifi haqqında belə yazmışdır: "Yeni Türkiyənin elm və fənn tədqiqatı arasında müəllif Fuad Köprülü bir mücahiddir".

F.Köprülü sonralar "Türk ədəbiyyatı tarixi" (1920, 1921 və 1926) əsərini nəşr etdirdi. Əsər qədim dövrlərdən Teymura və Adriatik dənizinin sahillərinə qədər bütün türklərin ədəbi və mədəni fəaliyyətlərini əhatə edir. Bu kitab mütəxəssislər üçün nə qədər qiymətlidirsə, türk tarixi və mədəniyyəti ilə yaxından maraqlanan hər kəsin də istifadə etdiyi bir mötəbər mənbədir. Bu əsərdən başqa, o, bu dövrdə "Dərgah məcmuəsi" (DM) və "Türkologiya Məcmuəsində" 4 məqalə də çap etdirmişdir. Bu məqalələrin içində "Ən əski türk azəri şairi Həsənoğlu" (DM, I, 1921, s. 82- 83) da diqqəti cəlb edir.

F.Köprülü "Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər" adlı mühüm əsərini yazarkən qarşılaşdığı və təmasda olduğu dini məsələlərin bir qismini "Anadoluda İslamiyyət" (Ədəbiyyat Fakül. Məc. II, 1922, s. 281- 311, 385- 420- 486), "Bektəşiliyin mənşəyləri" və "Türk Moğol şamanlığının islam təsəvvüf təriqətləri üzərinə təsiri" kimi yeni elmi görüşləri ilə müsəlman olan türklərin milli ruhlarından, əski şaman düşüncə və inanışlarından islamiyyətə nə kimi ünsürlər gətirdiklərini və bunların müxtəlif inkişaflarını araşdırmış və meydana qoymuşdur. Bununla o, türk din tarixinin də bir qurucusu olaraq ad qazanmışdır.

Bütün bu elmi xidmətlərinin nəticəsi olaraq ona böyük e'timad göstərildi, yəni 1923- cü ildə İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat Fakültəsinin dekanı seçildi.

1924- cü ildə onun təşəbbüsü ilə Türkologiya İnstitutu quruldu və 1925- ci ildə isə "Türkologiya Məcmuəsi" də nəşr edilməyə başladı. O, uzun müddət həm instituta, həm də bu məcmuəyə rəhbərlik etmişdir. **F.Köprülü** 1922- 1926- cı illərdə "Mitteilunqen der Osmanışen Qeşixte" (MOQ), "ƏFM", "Yeni Məcmuə" (YM), "TM" və b. mətbuat orqanlarında 40- a yaxın elmi məqalə çap etdirmişdir. Bunlar arasında Azərbaycanla bağlı məqalələr («Əhməd Salis dövründə İstanbulda bir azəri şairi. Nami»- İqdam Qəzeti, 22 və 29 mart 1922), «Azərbaycan ədəbiyyatına aid qeydlər Həsənoğlu və Həbibii».- ƏFM. İY. 1925 s. 72- 98» mühüm yer tutur. Alim bu dövrdə məqalələrdən başqa, Azərbaycan ədəbiyyatına dair, xüsusilə Füzuli yaradıcılığına həsr olunmuş "Külliyatı Füzuli" (İST. 1924, 392 s.) və "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" (Bakı, Azərənəşr, 1926, 56 s.) kimi əsərlərini də çap etdirmişdir. Bunlardan başqa, onun "Türkiyə tarixi" (1923), "Bu günkü ədəbiyyat" (İst. 1924, 329 s.), "Türk din tarixi" (1926, 623 s.) kimi iri həcmli elmi- tədqiqat xarakterli kitabları da nəşr olunmuşdur.

Artıq istər vətəninə, istərsə də xarici ölkələrdə bir türkoloq, ədəbiyyat tarixçisi, publisist və tarixçi kimi tanınan **F.Köprülü** bu dövrlərdə xarici ölkələrdə keçirilmiş elmi məclislərdə Türkiyəni təmsil etmişdir; 1923- cü ildə Parisdə Din Tarixi Konqresi, 1925- ci ildə Rusiyada Rusiya EA- nın yaranmasının 200 illiyi münasibəti ilə təşkil olunmuş mərasimdə, 1926- cı ildə Bakıda çağırılmış I Ümumittifaq türkoloqi qurultayda, 1928- ci ildə Oksfordda şərqsünasların konqresində, 1929- cu ildə Londonda Dinlər tarixi konqresində və s. Bu elmi məclislərdə iştirak etmiş alim elə o vaxtlarda da dünyanın bir çox elm mərkəzlərinin fəxri doktorluğuna, üzvlüyünə daxil edilmişdir. Məsələn, SSRİ EA-nın üzvlüyünə (1925), Macarıstan Alimlər Cəmiyyətinə (1926).

F.Köprülü Maarif Nazirliyində 8 ay müşavir (1924) işlədi və 1926- 1929- cu illərdə İncəsənət Akademiyasında üç il mədəniyyət tarixindən mühazirələr oxudu. 1927- ci ildə Türk Tarix Cəmiyyətinə sədr seçilən alimə 1928- ci ildə Hendlberq Universiteti tərəfindən fəxri fəlsəfə doktoru adı verildi.

Görkəmli alim 1927- 1930- cu illərdə daha məhsuldar işləyərək «Milli ədəbiyyat cərəyanının ilk mübəşşirləri və Divani Türki bəsit», «Cövhəri» (1929, 38 s.), «Ərzurumlu Əmrah» (1929, s.38), «XVI əsrin sonuna qədər türk saz şairləri» (İst. 1930, 70 s.), «Qayıqçı qul Mustafa və gənc Osman hekayəsi» (İst. 1930, 75 s.), «TY», «Həyat Məcmuəsi» (HM), «TM», «ƏFM», «Türk Tarix Cəmiyyəti Məcmuəsi» (TTCM) əsərlərini və bir çox elmi məcmuələrdə 100- dən çox elmi məqalələrini nəşr etdirmişdir.

Onun bu dövrdə yazdığı kitabların və məcmuələrin əsas məzmununu müxtəlif dövrlərdə yaşayıb- yaratmış saz şairlərinin haqqında toplanmış materiallar təşkil edir.

Bu dövrlərdə **Atatürk** Türkiyədə milli elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi fikir verirdi. Bu səbəbdən də o, bütün məşhur alimlərə hörmətlə yanaşır və həmişə onları tez-tez bir yerə toplayaraq elmi məclislər təşkil edirdi. **Atatürkün** ən hörmət etdiyi şəxslərdən biri də prof. **F.Köprülü** olmuşdur.

1930- 1940- cı illər onun həyatında mühüm dövr olmuşdur. O, 1931- ci ildə «Türk hüquq və iqtisad tarixi məcmuəsi»- nin (THM) nəşrini təşkil etdi və burada bu mövzulara uyğun apardığı elmi araşdırmalarını çap etdirdi (8 məqalə): «Bizans müəssisələrinin Osmanlı müəssisələrinə tə'siri haqqında bə'zi mülahizələr».- 1931, s. 165- 313, «Əhməd əl- Əməry». 1931, s. 324- 425 və b. O, 1931- ci ildə «Ədəbiyyat qəzeti»ndə (№2, s.1- 2) «Füzulinin yeni əsərləri» məqaləsini də çap etdirmişdir. F.Köprülü 1930-40- cı illərdə «THİTM», «Azərbaycan Yurd bilgisi» (AYB), «Yeni Türk Məcmuəsi» (YTM), «Ensiklopediede İslam» (Eİ), «Ülgü» kimi elmi mətbuat orqanlarında 60- a yaxın müxtəlif dillərdə [(Azərbaycanla bağlı məqalələri; «Füzulinin yeni əsərləri»- AYB, I, 1932, s. 447- 448, «Dədə Qorqud kitabına aid qeydlər, - I, AYB, 1, 2, 3, 1932, s.16- 21, 84- 91, 273- 292», «Həbib; Həyatı və əsəri, ƏFM, VIII, 1932, s.88- 133», «Nami», AYB, 11, 1933, s. 301- 307») məqalələr və 6 kitab, kitabça («Əski şairlərimiz» (İst. 1932- 1934), «Türk dili və ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar» (İst. 1934, 310 s., və b.] nəşr etdirmişdir. O, 1933- cü ildə ordinator professor oldu. Bu dövrlərdə **F.Köprülü** İstanbul Universitetində bir neçə dəfə dekan olmuşdur. Onun elmdə bu cür məşhurlaşması bir çox elmdən xəbəri olmayan, ancaq elm aləmində mövqe tutmaq istəyənləri narahat etməyə başlayırdı. Çünki bu cür şəxslərə qarşı **F.Köprülü** çox amansız idi. Həmin bu bədxah elm xadimləri 1932- ci ildə Ankarada çağırılmış Türk Tarix Cəmiyyətinin 1-ci qurultayında ona qarşı haqsız hücumlara keçdilər. Ona əsas iradları onun ali təhsilli olmaması idi. Bütün bu haqsız hücumlara sinə gərən alimin qiymətini artıq xarici ölkələrin mö'təbər elmi mərkəzləri vermişdilər. Artıq o, Hendelberq, Sorbono, Azad Ukrayna, Münxen, Kərəçi və sairə kimi akademiya və universitetlərin fəxri doktoru idi.

1934- cü ildən siyasi həyata atılaraq Qars vilayətindən millət vəkili seçilən həmçinin İstanbul Universitetindəki vəzifəsini də yerinə yetirərək Ankara Universitetində açılan Dil və Tarix- Coğrafiya fakültəsində orta dövr tarixindən Ankaraya köçürülmüş Siyasi Elmlər Məktəbində də türk müəssisələri tarixindən dərs demişdir (1936- 1941).

Görkəmli alim 1941- ci ildə İslam Ensiklopediyasının redaksiya hey'ətinə daxil olur və burada ömrünün axırına kimi fəaliyyət göstərir. O, 1941-1950-ci illərdə İslam Ensiklopediyasının səhifələrində 60- dan çox elmi məqalə yazıb çap etdirmişdir (Azərbaycana aid məqalələr: «Arslan», I c, səh. 563- 564; «Azəri», c.2, səh.118- 151; «Bakı», c.2, «Füzuli», c.6, səh.686- 699).

F.Köprülü 1943- cü ildən professorluqdan iste'fa verərək təqaüdə çıxır və Universitetlə əlaqəni kəsərək yalnız siyasətlə məşğul olmağa başlayaraq Cəlal Bayar, Adnan Menderes və Refik Koraltan ilə birlikdə Demokrat Partiyasının qurulmasında yaxından iştirak edir.

1946- cı il seçkilərində İstanbul millət vəkili seçilən alimə bir il sonra Amerika Şərqsünaslar Cəmiyyəti tərəfindən fəxri üzvlük nişanı verilir. Demokrat Partiyası iqtidara gəldikdən sonra 1950- 1956- cı illərdə xarici işlər naziri (2 dəfə bu vəzifəyə seçilir) olur. Onunla digər partiya qurucuları arasında fikir ayrılığı olduğuna görə 1957- ci ildə Demokrat Partiyasından iste'fa verir. Elə həmin il

onun millət vəkilliyi də sona çatır. Və qəti olaraq siyasətdən uzaqlaşan alim 1959- cu ildə Amerika Tarix Cəmiyyətinin fəxri üzvlüyünə seçilir.

1960- cı il mayın 27- dən sonra siyasi fəaliyyətə yenidən başlayan **F.Köprülü** Yeni Demokrat Partiyasını (1961) qurur. Ancaq, bu partiya öz fəaliyyətində müvəffəqiyyət qazana bilmir. Bundan sonra **F.Köprülü** tamamilə siyasi fəaliyyətindən əl çəkir (1961). Elə bu dövrlərdə (1964) o, Macarıstan EA-sı tərəfindən fəxri üzvlüyə qəbul edilir.

Mə'nalı və uzun ömür sürən alim 1966- cı ildə İstanbulda vəfat etmişdir.

F.Köprülü türk ədəbiyyat tarixini Osmanlı dövlət sərhədlərini aşı bilməyən və bir antologiya olmaqdan o yana keçməyən «Şüara təzkirələri» anlayışından qurtarmaq məqsədilə dastanlar dövründən günümüzdə qədər uzanıb gələn bir dövrü tədqiq etmişdir. Onun çalışmaları ilə türk ədəbiyyatı tarixi ilk dəfə olaraq Osmanlı ədəbiyyatının hüdudlarını aşdı. Türk ədəbiyyat tarixinin müxtəlif dövrlərini müxtəlif tarixi metodlarla işləyib hazırlayan ilk şəxs **F.Köprülüdür**. **Şəyyad Həmzə**, **Əhməd Fakih** və b. kimi bir çox türk şair və yazıçılarının varlığını elm aləminə ilk dəfə olaraq o tanıtdı.

F.Köprülü Qərbi Avropa ölkələrində və eləcə də onlardan başqa, şərqşünaslıq sahəsində məşhur olan şəxslərin elmi fəaliyyətlərini, apardığı araşdırmaları dərinlən öyrənərək onların buraxdığı səhvləri düzəltməyə çalışmışdır.

O, türk ədəbiyyat tarixi, ədəbi tənqid, şərqşünaslıq, türk mədəniyyəti, türk dili və dini, türk sənəti və musiqisi, türk hüquq və iqtisad tarixi, türk siyasəti tarixi və etnoqrafiya kimi sahələrdəki çalışmaları ən mühümlərini kitab, kitabça və məqalələr şəklində çap etdirməyə müvəffəq olmuşdur.

Ədəbiyyat tarixi **F.Köprülüyə** görə, ümumiyyətlə, tarixin (mədəniyyət tarixinin) ən mühüm bir hissəsidir. Ədəbiyyat bir millətin uzun illər boyunca keçirdiyi hiss və fikirlərini yazılı olaraq özündə əks etdirir. Ədəbi çalışmaları varlığı ədəbi əsərlərlə bağlı olduğundan, ədəbiyyat tarixinin hərəkət nöqtəsi də ədəbi əsərlərdir. Ancaq, ədəbi əsər içində yaşadığı xalqın mə'nəvi tə'siri altında qalan sənətkar tərəfindən meydana gətirildiyinə görə, ədəbiyyat tarixi ədəbi əsərlə birgə sənətkarı və mənsub olduğu xalqı da incələmək məcburiyyətindədir. Ədəbiyyat bir sosial məhsul olmaq baxımından onu meydana gətirən xalqın başqa müəssisələri ilə də yaxından əlaqəlidir və onlarla bağlıdır. Həqiqətən, millətin coğrafi çevrəsi, dini, iqtisadi, əxlaqi, estetik və siyasi həyatıyla ədəbiyyat arasında çox sıx bir ilişgə vardır. Beləliklə, **Köprülü** sənət əsərinin meydana gəlməsində sosial çevrəyə geniş bir yer ayırır və sənətkarın irq, zaman və çevrə kimi üç əsas amilinə üstünlük verir.

Ədəbiyyat tarixçisi mövzusu olan ədəbi çalışmaları öz metodları ilə ələ alıb incələyir, əsər, sənətkar və xalq arasındakı əlaqələri ortaya qoyur və ədəbi fəaliyyətlər haqqında bir neçə dəyərli nəticələrə gəlir. Qısa ədəbiyyat tarixçisi ədəbi çalışmaları üzərində incələmə və tənqidlər aparır. Ədəbiyyat tarixçisinin bu vəzifəni yerinə yetirə bilməsi əsər, sənətkar və xalqa aid materialların məzmunu və dəyərli olmasına bağlı olduğu qədər, şəxsən ədəbiyyat tarixçisinin bu

çalışmanı anlayıb qavramasına diqqət, seçmə və qiymətləndirmə qabiliyyətlərinə, eyni zamanda inkişaf etmiş metod və üsullara malik olmasına da bağlıdır.

F.Köprülü bütün bu sözlədiklərimizi tətbiq edib gerçəkləşdirən bir alim olaraq türk ədəbiyyatı tarixinin bir elm sahəsi olaraq təməlini sağlam bir şəkildə araşdırmışdır. Onun «Türk ədəbiyyatı tarixi» (1926) adlı əsəri başlanğıcdan XIV əsrə qədər türk ədəbiyyatının yaranıb inkişaf etməsini geniş və ayrıca formada ələ alır.

Artıq **F.Köprülü** türk ədəbiyyatının, tarix və mədəniyyətinin xarici alimlərin əsərlərindən öyrənilməsi ən'ənəsinə qəti olaraq son qoymuşdur. O, türk ədəbiyyatı və mədəniyyətini, türk kitabxanalarındakı minlərlə əlyazmaya əsaslanaraq türk ruhu və görüşü ilə incələməyi müdafiə etmiş və müdafiə etdiklərini də müvəffəqiyyətlə mənimsəmişdir.

Buludxan Xəlilov
Mirzə Ənsərli (Ləmbəli)

PROF. M. F.KÖPRÜLÜNÜN ƏSƏRLƏRİ

a) kitabları

1. Hayat- ı Fikriye, İstanbul, 1909.
2. Nasreddin Hoca. Manzum hikayeler. İstanbul, 1918.
3. Tevfik Fikret ve Ahlakı. İstanbul, 1918.
4. Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar, İstanbul, 1919.
5. Türkiye Tarihi, Kanaat Kütüphanesi, İstanbul, 1923.
6. Bugünkü Edebiyat. İstanbul, 1924.
7. Türk Tarih- i Dinisi. İstanbul, 1925.
8. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1926.
9. Milli Edebiyat Cereyanının ilk Mübeşşirleri ve Divan- ı Türki- ı Basit, İstanbul, 1928.
10. Kayıqçı Kul Mustafa ve Genc Osman hikayesi, İstanbul, 1930.
11. Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araşdırmalar, İstanbul, 1934.
12. Eski Şairlerimiz Divan Edebiyatı Antolocisi, İstanbul, 1934.
13. Les Origines de l'Empire Ottoman, Paris, 1935.
14. İslam Medeniyeti Tarihi. İstanbul, 1940.
15. Türk Saz Şairleri, Antoloci, II ve III. İstanbul, 1940- 1941.
16. Demokrasi Yolunda- On the way to Democracy, The Hauge, 1964.
17. Edebiyat Araşdırmaları, Ankara, 1966.
18. Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul, 1981.
19. İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araşdırmaları ve Vakif Müessesesi, İstanbul, 1983.

b) Əsas məqalələri

- «Türk Edebiyatı Tarihinde» Usul, Bilgi Mecmuası, 1913, s.3- 52.
- «Türk Edebiyatında Aşık Tarzının Menşe ve Tekamülü Haqqında Bir Tecrübe», Milli Tettebbular Mecmuası, I, 1915, s. 5- 46.
- «Türk Edebiyatının Menşei», Milli Tettebbular Mecmuası, II, 1915, s.5- 78.
- «Selcukiler Devrinde Anadolu da Türk Medeniyeti», Milli Tettebbular Mecmuası, II, 1916, s.293- 232.
- «Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerine Tesiri», Edebiyat Fakultesi Mecmuası, II, 1922, s.1- 50.
- «Anadoluda İslamiyet», Edebiyat Fakultesi Mecmuesı, II, 1922, s. 281- 311.
- «Eski Türklerde Dini- Sihri bir An'ane: Yağmur Tası», Edebiyat Fakultesi Mecmuesı, VI, 1925, s.1- 11.
- «Azəri Edebiyatına ait Notlar: Hasanoğlu ve Habibi». Edebiyat Fakultesi Mecmuesı, VI, 1925, s.68- 77.
- «Meddahlar, Türklerde Halk hikayeciliği tarihine ait bazı notlar», Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s.1- 45.

- «Lutfi Paşa», Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s.119- 150.
- «Oğuz Etnolojisine ait Tarihi Notlar», Türkiyat Mecmuası, I, 1925, s.185-211.
- «Türk klasik Edebiyatında Nazım Şekilleri» Tıyüğ: Türkiyat Mecmuesı, II, 1928, s. 219- 242.
- «Ahu İřhaq Kazeruni Und İřhaqı Derwiche in Anatolien», Der Islam, XIX, 1930- 1931, s.18- 26.
- «Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman Hikayesi Hakkında Yeni Vesikalar», Atsız Mecmua, I, 1932, s.239- 246.
- «La Litterature¹ Turque Othmanlı», Encucloredie de İİslam, VI, 1931 (1934), s.988- 1010.
- «Yıldırım Bayezid'in Esareti ve İntiharı Hakkında», Belleten, I, 1937, 591-603.
- «Orta Zaman Türk Hukuki Müesseseleri: İslam Amme Hukukundan Ayrı bir Türk Amme Hukuku yokmudur?» Belleten, II, 1938, s.39- 72¹.
- «Mısırdı Bektaşılık», Türkiyat Mecmuası, VI, 1939, s.13- 31.
- «Orta Zaman Türk İslam Feodalizmi: Le Feodalireme turc- musulman au Moyen- Ağı», Belleten V, 1941, s.319- 334; 335- 350.
- «Altın Orduya ait Yeni Arařtırmalar», Belleten VI, 1941, s.397- 436.
- «XIII asırda Meraqa Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar», Belleten, VI, 1942, s.207- 227.
- «Yeni Fariside Türk Unsurları», Türkiyat Mecmuası, 1942, VII- VIII, s.1- 16.
- «Vakif Müessesesinin Hukuki Mahayeti ve Tarihi Tokamülü», Vakıflar Dergisi, II, 1942, s.1- 35.
- «Türk Etnolojisine ait Tarihi Notlar, Uran Kabilesi», Belleten VII, s.227-243.
- «Anadolu Selcukluları tarihinin yerli Kaynakları, I. Anis al- Kulub, Kazi Burhaneddin Abu Nasr b. Mes'ud Anevi», Belleten VII, 1943, s.379- 522.
- «Yıldırım Bayezit'in İntiharı Meselesi», Belleten VII/27, 1943, s.591- 599.
- «Osmanlı İmperatorluğunun Etnik Menşei meseleri», Belleten, VII/28, 1943, s.219- 313.
- «Kay Kabilesi Haqqında yeni Notlar», Belleten, VIII/31, 1944, s.421- 452.
- «Türk və Moğol Sülalesinde Hanedan Azasının İdamında Kan Dökme Memnuiyeti», Türk Hukuk Tarihi Dergisi, 1944, s.1- 9.
- «Türk onomastique'i Hakkında», İst. Üniv. Ed. Fak. Tarih Dergisi, 1950, I, PIX- 236.

¹ Bu məqalələrin əsas mövzusunı XIII- XX əsrin əvvəllərinə qədərki Osmanlı ədəbiyyatı haqqındakı materiallar təşkil edir. Məqalə türkcə «Yeni Türk Mecmuisi»ndə (1933, I, 275- 292; 375- 394; 534- 553) də çap olunmuşdur.

¹ Bu məqalə fransız dilində də çap olunmuşdur.

Prof. Dr. M.FUAD KÖPRÜLÜNÜN ƏSƏRLƏRİ HAQQINDA BIBLIOQRAFIYALAR

- Şerif Hulusi Sayman, O.Prof. DR.Fuad Köprülü'nün yazıları için bir bibliografiya, 1913- 1914, İstanbul, 1935, 19 s.
- Şerif Hulusi Sayman, O.Prof. DR.Fuad Köprülü'nün yazıları için bir bibliografiya, 1912- 1940, İstanbul, 1940, 24 s.
- Sami N. Özerdim, Ord. Prof. Dr.M.Fuad Köprülü bibliografiyası, 1908-1950 // Hasan Eren, Prof. T.Halesi. Türk Dili ve Tarihi Araşdırmalar I, Ankara, 1951, s.159- 248.
- Osman Turan, Fuad Köprülü'nün ilmi nişriyatı // 60 Doğum yılı münasebetilə Köprülü Aarmağanı (Melanges Fuad Köprülü). İstanbul, 1953, s.XXXV- L.

Prof. Dr. M.FUAD KÖPRÜLÜ HAQQINDA YAZILMIŞ KİTAB VƏ MƏQALƏLƏR a) kitablar

- A.Cerrahoğlu, Tarih anlayışı olmayan Tarihçi, Fuad Köprülü, İstanbul,1964.
- Köprülü'den seçmeler, İstanbul, Kültür yayınları, 1972.
- Mehmet Fuad Köprülü, A Study of his contribution to cultural Reform in modern Turkey, Hartford, Connecticut, 1974.
- George T.Park, The life and writings of Mehmet Fuad Köprülü, The Intellectual and Turkish Cultural Modernization, John Hopkins (USA) Univ.,1975,432 s. (doktorluq işi).
- Halil Vertay, Cumhuriyet İdeolocisi ve Fuad Köprülü, İstanbul, 1983, 109 s.
- Dr. Orhan F.Köprülü, Fuad Köprülü, Ankara, 1987, 116 s.

b) məqalələr

- Acaroğlu M.Türker, «Ord. Prof. Dr, M.Fuad Köprülü ve Eserleri», Türk Yurdu, 5/7 (325), 1666, 21.
- Arder Necati, «Ord. Prof. Fuad Köprülünün İlmi Hayat ve Faaliyetindeki Felsefi Cepheye Umumi vir Vakış», Ankara Üniv. Dil ve Tarih- Coğrafa Fakültesi Dergisi, s.XII, №1- 2, Nisan- Haziran 1954, s.33- 39.
- Alpiskender Ferid, «Fuad Köprülü'nün Siyasi Haşşiyeti»,- Türk Kültürü, Sayı 81, s.653- 655.
- Banarlı, Nihat Sami, Türkiye'de Türkoloci Araştırmalarının yorulmak Bilmez Kurucusu, Fuad Köprülü Meydan Gazetesi, №77, 5 Temmuz 1966.
- «- - - - -» «Avrupalı Alimler ve Fuad Köprülü», Meydan Gazetesi, №82,83,84 Ağustos, 9,16,22, 1966.
- «- - - - -» «Avrupalı Alimler ve Fuad Köprülü. Akademisiz millet ve Köprülü», Meydan Gazetesi, №87, 13 Eylül 1966.

- «-----» «Köprülü'nün Hayatından Çizgiler», Bilgi, 20/232, 1966.
- «-----» «Köprülü'nün Hayatından Çizgiler», Türk Kültürü (Köprülü özel sayısı), №47, Eylül 1966, s.960- 968.
- «-----» «Köprülü'nün Rubailerini» Türk Kültürü, №59, Eylül 1957, s.837- 843.
- Başta, «Fuad Köprülü'ye tevcih edilen yeni Şeref Üyeliği Payesi» Türk Kültürü, Sayı 27, Ocak 1965,s.210- 211.
- Bayrı Mehmet Halit, «Meşrutiyet devrinin ilk ilmi müessesesi Türk Tarih Ercümesi pasıl kuruldu? Kimler idare ediyordu? Köprülü'nün Düşünceleri, Neşrettiği Eserler», Türk Dünyası 30- 31 (1952, s.1211- 1216).
- Caferoğlu Ahmet. «Bilinmeyen tarafları ile Fuad Köprülü», Türk Kültürü, sayı 47, Eylül 1966, s.943- 947.
- «-----» «Hakiki Köprülü», Türkiyat Mecmüası, XVI, 1968, s.1- 10.
- «Current Biography, Fuad Köprülü, Vol. 14 (1953), s.327- 328.
- Eraslan, Kemal, «Fuad Köprülü, Edebiyat tarihçiliği ve bir eser», Türk Kültürü (Köprülü özel sayısı), Sayı 47, Eylül 1966, s.991- 994.
- Es Hikmet Feridun, «Sorbon Üniversitesi'ne Türk Bayrağını çekdiren Adam», Yedigün, 5 Aralık, 1939.
- Esmenli Bilday, Fuad Köprülü'nün ardından, Türk Kültürü (Köprülü Özel sayısı), Sayı 47, Eylül 1966, s.983- 984.
- Etingü Turqut, Köprülüler turbesinde bir Köprülü daha. Hayah Mecmuası, Sayı 29, 14 Temmuz 1966, s.36- 37.
- Febvre Lucien, Aux Origins de L'Empire Ottoman, Annales de'Histoire Economique et Sociale, IX. Sayı 43 (1937), s.100- 101.
- Fındıkoğlu Ziyaeddin Fahri, «Alim- i mumtaz», İş ve Düşünce, Sayı 265, 1969, s.43- 44.
- Hartmann Martin, «Die Osmansche Zeifschritt der Nationalen Forschungen. Der İslam, c. VII (1917), s.304- 326.
- Huart Clement, Keupruln- Zade Muhammed Fu'ad, Türk edebiyatında que, CCII, Canuary- Makch, 1923, s.146- 150.
- İncalcık Halil. «Türk İlmive M.Fuad köprülü», Türk Kültürü, Sayı 65, Makt 1968, s.289- 29.
- İran, Abdulkadir, «Fuad Köprülü- Yusif Ziya münakaşaları üzerine», Türk Kültürü (Köprülü özel sayısı), Sayı 47. Eylül, 1966, s.973.
- İnan Abdulradır, «Fuad Köprülü ve Sovyet ilimler Akademiyası», Türk Kültürü, Sayı 81. Temmuz 1969, s.632- 634.
- İzler Aynur, «Fuad Köprülü»nün ilk yazıları», Türk Kültürü (Köprülü'nün özel sayısı). Sayı 47, Eylül 1966, s.988- 990.
- Kandemir Feridun, «Fuad Köprülü Yedigün'e anlatıyor», Yedigün, 1 Nisan 1936.

- ¹«-----», «Bizi Kimler idare ediyor?» Son Saat, Şubat 3, 4, 5, 6, 7 ve 8, 1951.
- Kankılıç Verdi, «Halk Nazaratında Fuad Köprülü», Hüryol, 22 Temmuz 1971.
- Karahan Abdulkadir, «Köprülü und sein werk», Kulcuca Turcica, 2/2 (1965), s.255- 257.
- Karahan Abdulkadir, «Edebiyat tarihçisi olarak. Fuad Köprülü (Ölümünün ilk yıldönümünde), Bilgi, 21/242- 243 (1967), s.17- 18.
- Karahan Abdulkadir, «Köprülü ve Eseri», Türk Kültürü (Köprülü özel sayısı), sayı 47, Eylül 1966, s.933- 935.
- Karahan Abdulkadir, «Edebiyat Tarihçisi olarak Fuad Köprülü», Türk Kültürü, sayı 57, Temmuz 1967, s.650- 652.
- Karahan Abdulkadir, «Hocamız ve Selifimiz Fuad Köprülü», Güneş dazetesi, 4 Temmuz 1986.
- Kazancıgil Tevfik Remzi, «Fuad Köprülü'ye veda», Türk yurdu, c.5. №7-325. Temmuz 1966, s.19- 20.
- Köprülü Cemal, «Fuad Köprülünün ilmi şahsiyeti», Türk Kültüründeki Rolu ve bazı hatıralar, Türk Kültürü, Sayı 81, Temmuz 1969, s.635- 652.
- Köprülü Cemal, «Türk Medeniyet Tarih'inin kurucularından Fuad Köprülü», Türk Kültürü, Sayı 177, Temmuz 1977, s.558- 564.
- Köprülü Orhan F., «Prof. Fuad Köprülü'nün not alma sistemi ve kitap telakkisi», Türk Kültürü, Sayı 57, Temmuz 1967, s.641- 643.
- Köprülü Orhan F., «Fuad Köprülü, İlim ve siyaset», Türk Kültürü, Sayı 81, Temmuz 1969, s.628- 631.
- Köprülü Orhan F. Fuad Köprülü- Hayatı ve şahsiyeti // Köprülünün edebi ve fikri makalelerinden seçmeler.- İstanbul, 1972.- s.III- XI.
- Köprülü Orhan F.Fuad Köprülü'nün Hayatı ve şahsiyeti // Osmanlı imperatorluğu'nun Kuruluşu.- Ankara, 1972.- s.V- XVI.
- Köprülü Orhan F. Vefatının 10 yıldönümünde Fuad Köprülü // Türk Kültürü.- ayı 167, Ekim 1976.- s.11- 12.
- Köprülü, Orhan F. Köprülü hakkında ihmal edilmeyecek bir eser // Türk Kültürü.- Sayı 176, Haziran 1977.- s.49- 52.
- Orhan F. Köprülü. Fuad Köprülü'nün hayatı ve eserleri // Türk Edebiyatı Tarihi. 3 basım.- İstanbul. 1981.- s.XVIII- XXIV.
- Orhan F. Köprülü, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu ve Köprülü // Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu.- İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1981.- s.XI- XVI.
- Orhan F.Köprülü. Önsöz // Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri.- İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1981.
- Orhan F.Köprülü. Önsöz // islam ve Türk Hukuku Tarihi Araştırmaları ve Vakif Müessesesi.- İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1983.

¹ Orhan Köprülünün Fuad Köprülü hakkında verdiği müsahibə.

- Orhan F.Köprülü.¹ M.Fuad Köprülünün Hayatı, Eserleri, Çalışma sistemi ve başlıca hususiyetleri // Türk Dili.- Sayı 421, Ocak 1987.- 40- 49.
- Kurat Ardes Nimet. Köprülü- zade Mehmet Fuad Vey // Türkiyat Mecmuası.- 1926, c.2.- s.555- 559.
- Mansuroğlu Mecdut. Fuad Köprülü, historien et phillogue turc // Orbis, Bulletin international de Documentaation Linguistique.- 1954, c III, no 1.- s.336- 342.
- Mordmann C.H. Köprülü- zade Mehemed Fu'ad, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar // Orientalistische Literaturzeitung.- no. 3, March 1923.- s.122- 130.
- Özoran Beria Remzi Fuad Köprülü, Türkoloji ve Türkçülük // Türk Kültürü (Köprülü Özel sayısı).- Sayı 47, Eylül 1966.- s.985- 987.
- Rossi Ettore. Lo Storico Fuad Köprülü Ministro Degli Esteri di Turchia // Oriente Moderno.- c.XXX, no. 4- 6 (April- Cune 1951).- s.98- 103.
- Taeshner Franz.² Eine Neue Türkische Publikation Zur Wirtschaftsgschichte // Orientalistische Literatur Zeitung.- c.36, no.8- 9. Ağustos- Eylül 1933.- 482- 490.
- Tansel¹ Fevziye Abdullah. Memleketimizin acı kaybı, prof. Dr. Fuad Köprülü // Velleten.- c.XXX, nu. 120 (Ekim 1966).- s.621- 636.
- Tansel Ferziye Abdullah. Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün şiirleri // Belleten.- c.XXX, nu. 120 (Ekim 1966).- s.637- 640.
- Tansel Ferziye Abdullah. Prof. Dr. Fuad Köprülü hakkında bazı notlar // Türk Kültürü.- sayı 57. Temmuz 1967.- s.644- 649.
- Tansel, Fevziye Abdullah. Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün ilk yazısı, Basın hayatının başlanğıcına dair bilgimizi düzelten ve tamamlayan yeni notlar // Velleten.- c.XXXIII, nu. 129 (Ocak 1969).- s.43- 52.
- Tansel Fevziye Abdullah. Fuad Köprülü'nün 1913'de Türk Milliyetçiliği hakkında bazı fikirleri: Türklük- İslamlık // Türk Kültürü.- sayı 81 (Temmuz 1969).- s.621- 627.
- Tansel Fevziye Abdullah. Fuad Köprülünün Türk Ocaklıklarla İzmir seyahatı, Temsil, edilen manzum eseri: Türk'in duası // Türk Kültürü.- Sayı 22, Haziran 1970.- s.516- 531.
- Tansel Fevziye Abdullah. Metleketimizde folklor ilim kolu haqqında yazılan ilk makale: Yeni bir ilim Halkiyat (Folklore) // Kubbealtı Akademi Mecmuası.- Yıy 1. Sayı 3 (1972).- s.20- 26.
- Tansel Fevziye Abdullah. Fuad Köprülü ve Türk Milliyet perverliği // Kibbealtı Akademi Mecmuası.- Yıl 2. Sayı 3 (1973).- s.29- 34.

¹ Bu məqalə Dr. Orhan F.Köprülünün 1986- cı il aprelin 17- də Türk Dil Qurumu tərəfindən Ord. Prof. Dr. Mehmet Fuad Köprülünün xatirəsinə həsr olunaq keçirilən tədbirdəki çıxışının mətnidir.

² Bu məqalə prof. Dr. F.Köprülünün «Bizans Müesseslerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahizələr» kitabı haqqında yazılmışdır.

¹ Bu məqalə sonra Ankara Unv. İlahiyat Fak. Dergisi (c.XVI (1966).- s.267- 281) və Vakıflar Dergisində (sayı 7.1968.- s.1- 11) də çap olunmuşdur.

- Tansel Fevziye Abdullah. Fuad Köprülü'nün Önsözü'yle basılan eserler ve imzalar bir Önsöz'ü // Kubbealtı Akademi Mecmuası.- Yıl 3. Sayı 3 (1974).- s.47-56.
- Tansel Fevziye Abdullah. Fuad Köprülü'nün Armağan ettiği ve kendisine Armağan edilen eserler // Kubbealtı Akademisi Mecmuesi.- Yıl 4, Sayı 3 (1975).- s.39- 50.
- Tansel Fevziye Abdullah. Fuad Köprülü'nün yazmayı tasarladığı eserleri ve Anadolu Din tarihine ait tetkikler // Kubbealtı Akademi Mecmuası.- Yıl 5, Sayı 3 (1976).- s.12- 20.
- Tansel F.A. Köprülü'nün La Fontaine'in tercelerinden sadeleştirdiği ilk şiiri // Kubbealtı Akademisi Mecmuası.- Yıl 10, Sayı 3 (1981).- s.35- 41.
- Tansel F.A. Milli Edebiyatı istiqbalde aramak lazımdır // Kubbealtı Akademi Mecmuası.- Yıl. 13, Sayı 4 (1984).- s.55- 67.
- Tansel Tahsin, Fuad Köprülü: İlim Aleminin mumtaz siması // Nayat Tarih Mecmuası.- Sayı 7 (Agustos 1966).- s.56- 58.
- Tansel Osman. Prof. M.Fuad Köprülü // 60 Doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı- Melanges Fuad Köprülü.- İstanbul, 1953.- s.V- XXIII.
- Turan Osman. Türk ilminin abidesi: Prof. Fuad Köprülü // Türk Kültürü (Köprülü özel sayısı).- Sayı 47, Eylül 1966.- s.936- 942.
- Ülkütaşir M.Şarir. Fuad Köprülü ve bazı basın hatıraları // Türk Kültürü (Köprülü özel sayısı).- Sayı 47, Eylül 1966.- s.974- 978.
- Buludxan Xəlilov, Mirzə Ənsərli (Ləmbəli). Prof. Dr. Fuad Köprülünün həyat və elmi fəaliyyəti (1890-1966) // Filologiya məsələlərinə dair tematik topla. №3, Bakı, 1999, s.3-18.

Buludxan Xəlilov
Mirzə Ənsərli (Ləmbəli)

Mehmet FUAD KÖPRÜLÜNÜN “AZƏRİ” ƏSƏRİ

AZƏRİ ümumiyyətlə “Azərbaycana mənsub” mə'nasını bildirən kəlmə, söz olmaqla bir-birindən tamamilə ayrı iki mə'nada işlədilir.

A) Azərbaycanda əskidən bəri işlədilən yerli ləhcəyə X-XIII əsr islam müəllifləri - Məs'udidən Yaqut Həməviyə qədər- azəri adını verirlər. Onlar bu ləhcəni səhv olaraq fars ləhcələrindən biri kimi göstərirlər.¹ Yalnız **Yaqubi** IX əsrdə azəri sözünü Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı olaraq işlədir (Kitabi-əl-buldan, Leyden, s. 273). Ancaq, sonrakı müəlliflərdə sözün bu mə'nada işlədildiyini görmürük. Buna görə azəri sözünün ibtidai etnik bir anlatma mə'nasında işlədildiyi halda, dilə xas olan bir termin mahiyyəti aldığı təxmin edilməkdədir.

B) Cənubi və Şimali Azərbaycan (Arran və Şirvan) əraziləri XII-XV əsrlərdə tamamilə türkləşdikdən sonra azəri sözü buralarda yaşayan türklərin ləhcəsi kimi ifadə edilmişdir. XIX əsr İran və Avropa müəlliflərindən bə'ziləri sözün əski məfhumunu bilmədikləri üçün azəri sözünü sadəcə “Azərbaycanın əski Türk ləhcəsi” mə'nasını bildirdiyini qeyd etmişdilər. Nəsrəddin şah Qacar dövründə bir hey'ət tərəfindən yazılmış “Naməi - danışvərən” adlı əsərdə əski mətnlərdən bir hadisə olduğu kimi verilir. Burada göstərilir ki, Xətib Təbrizi ilə Əbülülə Mə'ərri arasındakı bir hekayədə² adı çəkilən azəri kəlməsi şübhəsiz səhv olaraq “zəbani türkan”, yə'ni “türkcə” tərcümə edilmişdir. İngilis alimi, şərqsünas Q.le Ştranq da eyni səhvdən qaça bilməyərək azərini “Azərbaycanın əski türk ləhcəsi” hesab etmişdir (Nusxat əl-kulub, ingil. tər. GMS, 1919, XXIII, 2, s 87). Bəlkə də bu səhvin nəticəsi olaraq şərqsünaslar arasında İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz ərazilərində yaşayan türklərin və hətta bütün İran türklərinin ləhcələrinə azəri adı verilməyə başlanmışdır. İlk dəfə dərbəndli Mirzə Kazım bəy “Obşaya qrammatika tyuretsko-tatarskoqo yazıka” adlı 1839-cu ildə Kazanda nəşr etdirdiyi əsərində (alm.tərc., J,Th Zenker Allgem. Gram. der tüki- Schtatarishcn Sprache, Leipzig, 1848) azəri adını verdiyi bu ləhcəni ilk dəfə olaraq şimali (yə'ni Qafqazda söylənən) və cənubi (yə'ni İran Azərbaycanında söylənən) olmaqla ikiye ayırmışdır. Ondan sonra gələn alim və şərqsünaslardan F.Qiese, Karl Foy, Vamberi, Adolf Berce, Adolf Dirr, V.Barthold və Cirkov da bu termini eyni mə'nada işlətmişdilər. 1917-ci ildə Rusiyada çar monarxiyasının yıxılmasından sonra Cənubi Qafqazda qurulan Türk Respublikasının rəsmən “Azərbaycan Respublikası” adını alması azəri sözünün buradakı türkləri və onların dillərini ifadə etmək üçün işlədilməsini məqbul saymışdır.

Ancaq, əsas mövzumuzdan bəhs etməkdən əvvəl bu cəhəti xüsusilə açıq söyləyək ki, biz burada azəri sözünü adlarını çəkdiyimiz müəlliflərdən tamamilə fərqli bir mə'nada işlədəcəyik. Bizim fikrimizə görə, bu söz yalnız bu günkü İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz türklərinin danışdıqları türk dili şö'bəsinə və ya şö'bələrinə deyil, daha geniş olaraq, ümumiyyətlə, İran, Qafqaz, hətta Şərqi Anadolu və İraq türkləri arasında uzun əsrlərdən bəri zəngin ədəbiyyat vücuda

gətirən “ədəbi ləhcəyə” aid edilməlidir. İrəlidə aparılacaq xüsusi tədqiqatlar və müqayisələr nəticəsində bütün bu geniş sahədə bir-birindən az və ya çox fərqlərlə ayrılan bir çox şivələrin, ləhcələrin mövcudluğu əlbəttə qeyd olunacaqdır. Lakin, türkcənin iki ədəbi ləhcəsi olan cığatay və osmanlı ləhcələri ilə bərabər Xorasandan Anadoluya və Qafqazdan Bağdada qədər geniş bir sahədə XIV əsrdən bəri hakim olan üçüncü bir ədəbi ləhcə də vardır.³ Bu da azəri ləhcəsidir. Osmanlıca deyilən Qərbi Oğuz ədəbi ləhcəsi ilə çox yaxın və çox sıx münasibətləri olan bu azəri ədəbi ləhcəsi həqiqətdə Şərqi Oğuz ədəbi ləhcəsindən başqa bir şey deyildir. Aşağıda bu ədəbi ləhcənin təşəkkülündəki başlıca etnik və tarixi amillər izah edilərkən bu cəhət daha yaxşı anlaşılacaqdır.

A) AZƏRİ - FARS LƏHCƏSİ

Əski islam müəllifləri **Balazuri**, **Yaqubi**, **İbn Həvqal**, **Məs'udi** və **Müqəddəsi** Azərbaycanın iranlı xalqının xüsusi bir ləhcələri olduğunu qeyd edərək buna azəri adını verirlər. Hətta **Yaqut** bu ləhcəni orada yaşayan xalqdan başqa heç kəsin anlamadığını da açıq söyləyir. MARKUARTIN ehtimalına görə, Eşkanian dövrünün ədəbi dili olan əsil pəhləvi dili əsas e'tibarilə Azərbaycan dilindən başqa bir şey deyildir. (Eranşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoremac'i. Abh. G.W. Gott. Berlin. 1901. s. 123).

İbn əl- Müqəffə, **Hənzəi İsfahani** və **Xvarizmi** kimi müəlliflərin Azərbaycan xalqının dilini pəhləvi deyə adlandırmaları da **Markuartın** bu ehtimalını təsdiq etməkdədir.

Azərbaycandakı yerli danışiq dilinin, yə'ni azəri ləhcəsinin İrandakı digər ləhcələrdən və xüsusilə yeni farsca dediyimiz ümumi ədəbi dildən çox fərqli olduğunu⁴ göstərən müxtəlif şahidlərə maliklik: HAKİM Naşiri XOSROV 438 (1046/1047) - ci ildə Təbrizdə məşhur şair QƏTRAN ilə görüşdüyünü anladırkən onun fars dilini yaxşı bilmədiyini, hətta **Mancik** və **Dəqiqi** kimi bə'zi şairlərin divanlarında başa düşmədiyi yerləri ondan soruşub öyrəndiyini qeyd edir (Naşiri Husrav. Safar-nama. nəşr. Sh. Schefer. Paris. 1881. s. 6; nəşr. Gani-zade. Berlin. 1341. s. 8). Həyatının böyük bir hissəsini Azərbaycanda keçirən və danışiq dili olaraq azəri ləhcəsini işlədən **Qətran** haqqındakı bu ifadəni azəri ləhcəsinin ədəbi farscadan çox fərqli olması ilə izah etmək lazım gəlir. **Qətranın** bizə qədər gəlib çatan bir çox mənzumələri onun ədəbi farscanı böyük bir qüdrətlə işlətdiyini açıqca göstərməkdədir. Yenə bu dövrdə yaşamış **Xətib Təbrizi** ləqəbi ilə tanınan **Əbu Zəkəriyyə Yəhya bəy Əliyə** aid bir hekayədə Təbriz xalqının danışiq dilini azəri deyə adlandırır (Ansab-i samani. GMS. s. 110 b. Mu'cam al udaba. 1. 173).

Azərbaycan ərazisinə hələ Səlcuq İmperiyasının quruluşundan əvvəl bir neçə türk zümrələrinin gəldiyini bilirik. Lakin, Şərqdən gələn məhdud və keçici mühacirət dalğalarından çox şimaldan gələn mühacirlər daha davamlı və etnik baxımdan daha əhəmiyyətli idi. Həmçinin bütün İran daxilində olduğu kimi, Azərbaycanda da türk ünsürünün çoxalması

Səlcuq İmperiyası dövründə oldu⁵ və bu vəziyyət azəri ləhcəsinin işlənmə sahəsini daraltdı.

Ancaq buna baxmayaraq, XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda azəri ləhcəsinin hələ yaşadığı **Yaqutun** ifadəsindən anlaşılır. Monqolların istilası və İlxanlıların hakimiyyəti bütün İranda olduğu kimi, Azərbaycandakı yerli İran ünsürünü də böyük nisbətdə azaltdı və bunların buraxdıqları boşluq yeni türk mühacirətləri sayəsində dolduruldu. Azərbaycanın İlxani hökmdarları tərəfindən siyasi və idarə mərkəzi qəbul edilməsi müxtəlif yerlərdə öz hərbi hissələrini yerləşdirmələri türk və monqol ünsürünün bu ərazidə sür'ətlə çoxalmasına səbəb oldu.

XIV əsrin əvvəllərində köçəri və yarımköçəri türklərdən başqa, kəndlərdə, kiçik qəsəbələrdə və böyük şəhərlərdə də türk ünsürü qüvvətli bir əksəriyyət təşkil etmişdir. XV əsrdə isə bir neçə tarixi və etnik amillərin tə'siri ilə Azərbaycan artıq tamamilə türkləşmişdir.

Azərbaycanın etnik quruluşundakı bu dərin dəyişiklik XV əsrdən sonra azəri dediyimiz əski yerli ləhcənin ortadan qalxması ilə nəticələndi. İlxanlıların son dövrlərində Marağa, Zəncan kimi şəhərlərdə pəhləvi ləhcəsində danışıldığını qeyd edən **Həmdullah Müstəvfi** bu sözlə şübhəsiz yerli danışmaq dili olan azərini nəzərdə tutmuşdur. Bu ləhcəyə aid olaraq bizə qədər gəlib çatmış məhdud misallar da xüsusilə bu dövrdən qalmışdır. Səfəvilərin cəddi – böyük sufi **Şeyx Səfiəddin Ərdəbili** (1252-1334) haqqında onun oğlu **Şeyx Sədrəddinin** müridlərindən olan **İbn Bəzzaz** tərəfindən yazılmış olan “Səfvət əl - səfz” adlı qiymətli əsərdəki bir neçə mənsur cümlə ilə şeyxin söylədiyi üç mənzum parça və bir də **Şeyx Hüseyn Qəlyaninin** “Silsilə əl - nəsəbi Səfəviyyə” adlı əsərində yenə **Səfiəddinə** aid edilən on bir mənzumə o dövrdəki Ərdəbil ləhcəsinin məhsulu olaraq qəbul edilə bilər. İranın məhəlli ləhcələri ilə söylənən və pəhləvi adı verilən dördlülklərdən (bax: Əruz, İran) fərqli olmayan bu mənzumələrə **İbn Bəzzaz** da pəhləvi adı verməkdədir (Səfvət əl-səfa, s. 220). İçində **çaxmaq, çaqmaq** kimi kəlmələrə də rast

gəldiyimiz bu mənzumələrə əvvəl **Seyyid Əhməd Kəsrəvi** elm aləminin diqqətini çəkmiş və bunların azəri ləhcəsinin məhdud nümunələri olmaq baxımından əhəmiyyətini göstərmişdir. İranın məşhur şair və sufilərindən təbrizli **Şah Qasım əl-Ənvərin** “Divan”ında azəri ləhcəsi ilə yazılmış bə'zi nadir nümunələr mövcuddursa da, bunlar indiyə qədər heç kəsin diqqətini cəlb etməmiş və hələ də heç bir tədqiqata mə'ruz qalmamışdır.

BİBLİOQRAFIYA: Azəri ləhcəsi haqqında indiyə qədər olan yeganə tədqiqatlar bunlardır: Seyyid Əhməd Kəsrəvi, Azəriyə zəbani büstani Azərbaycan (Tehran, 1304, bu risalənin ingiliscə xülasəsi bə'zi izahlarla E.Denison Ross tərəfindən nəşr olunmuşdur. Bax: JRAS, Kanun II, 1927, s. 148-157); Buna əlavə olaraq Mirzə Məhəmməd Qəzvini, Bist məqaləyi Qəzvini (Bombey, 1928), I, s. 141-148); Şeyx Səfiəddinə aid mətnlər üçün baxın: İbn Bəzzaz, “Səfvət əl-səfa”, daş basma ilə, Kəlküttə, 1329 (1911); Şeyx Hüseyn Zahidi, “Silsilə əl-nəsəbi Səfəviyyə» (Berlin, 1343); Bu əsərin ingiliscə nüsxəsi üçün bax: E.G. Browne.

Note on an apparently unique manuscript. History of the Safawi Dynasty of Persia (JRAS. haziran. 1921. s. 395-418).

B) AZƏRİ-TÜRK LƏHCƏSİ

I. İran və Şimali Azərbaycanda türk dili.

Yuxarıda qısaca bəhs etdiyimiz kimi, bu gün İranın bir çox yerlərində - Xorasan, Astarabad, Fars, Həmədan, Xuzistan və Tehrandə əsrlərdən bəri yaşayan və xüsusilə İran Azərbaycanı ilə Cənubi Qafqazda çox böyük bir əksəriyyət təşkil edən türklərin dillərinə XIX-XX əsr qərb müəllifləri azəri adını vermişdilər (yalnız Xorasan və Astarabad türkmənlərinin dili türkmən dili adlanır). İrandakı ən böyük türk toplumunun Azərbaycanda olması və sonradan rus hakimiyyəti altına düşən Cənubi Qafqazın da müxtəlif baxımlardan Azərbaycanın bir parçası kimi qəbul edilməsi bu sözün işlədilməsində əməl olmuşdur. Aşağıda izah edəcəyimiz kimi, bir çox böyük tarixi amillərin təsiri ilə uzun əsrlər əsnasında meydana gələn bu vəziyyət XVI əsrdən bəri etnik baxımından heç bir əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramadan davam edib gəlməkdədir.

Fransız səyyahı **Kardin** bir çox əsrlər əvvəl Səfəvi İranında türk dilinin saray və ordu dili olduğunu və İranın böyük bir hissəsində, qərb və cənub sərhədlərindən başlayaraq əski Partlar məmləkətinin daha o tərəflərinə (arxasına) qədər farscadan daha çox türkcə danışıldığını müşahidə etmişdir. Qəznəvilərdən başlayaraq XX əsrdə Qacarların süqutuna qədər həmin bu türk sülalələri tərəfindən idarə edilən İranda və Cənubi Qafqazda türk dilinin belə bir əhəmiyyət qazanması təbii idi. Hökmdarların, böyük hərbi sərkərdələrin və ordunun ana dili olan, məmləkətin bir çox yerlərində, böyük şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə və köçərilər arasında danışılan türk dili böyük və qüvvətli bir elm və ədəbiyyat dili olub məktəb və mədrəsələrdə, dövlət dairələrində hakimiyyətini daima mühafizə edən fars dilinin nüfuzuna baxmayaraq əhəmiyyətini itirmədi. Türk dili yalnız danışılacaq dili olaraq deyil, yüksək ədəbiyyat dili olaraq da farscadan sonra ikinci yeri tutdu.

Azəri ləhcəsinin ədəbi inkişaf və təkamülündən ayrıca bəhs edəcəyimiz üçün buradaca yalnız xalq dili sifəti ilə İranda türk dilinin əhəmiyyətini göstərəcəyik. Bu xüsusda müxtəlif əsrlərə mənsub bir çox səyyahların şahidliyinə əsaslanıb bilərik. XVII əsrdə **Rafael du Mans** türk dilinin yalnız İranda və türk məmləkətlərində deyil, Gürcüstan və Rusiyada da ticarət işlərində mühüm bir vasitə olduğunu qeyd etdiyi kimi (Estat de la Perse en 1660 nşr. Ch. chefer. Paris. 1890), **Olearius** da XVIII əsrin əvvəllərində Şirvanda türk dilinin ümumi dil olduğunu və yalnız türklərin deyil, əcəmilərin, ermənilərin və gürcülərin də aralarında türkcə danışdıqlarını qeyd etməkdədir (Relation du voyage de Moscovie. Tartarie. et de Perse. Paris. 1656. s. 271).

İranın şərq və qərb sərhədlərinin tamamilə türk dövlətləri ilə əhatə olunduğu və rus çarlığında türk dilinin mövqeyi düşünülərsə, bu cəhət özlüyündə anlaşıla bilər. Türk dilinin bu gün də Qafqazdakı müxtəlif xalqlar arasında adətən

ümumi bir anlaşma vasitəsi olduğunu rus dilçilərindən **Cirkov** da söyləyir. Onun ifadəsinə görə Cənubi - Şərqi Qafqazda, Dərbəndin şimalındakı ərazilərdə qumuq türkcəsi, Dərbəndin cənubundakı yerlərdə isə azəri türkcəsi bu vəzifəni yerinə yetirməkdədir (Şimali Qafqaz dilləri, Məcəlleyi Ayənde, Tehran, 1928. № 20/21, s. 636). **E.Reklus** Cənubi Qafqaz türklərinin dilinin Qafqazda mədəniləşdirici ünsür vəzifəsini yerinə yetirdiyi haqqda hələ yarım əsr əvvəl söyləmişdir (Nouvelle geographie universelle, Paris, 1881. VI 221: bax bir də RMM. XXIV. s. 181).

Türk dilinin siyasi cəhətdən hakim və mədəni səviyyəsi ali sinfin dili olması, az-çox dəyişikliklər ilə çox geniş bir sahədə və ayrıca bir çox zümrələr tərəfindən işlədilməsi, türk xalq mədəniyyətinin zənginliyi və təmsilçiliyi kimi amillər də öz təsirini göstərməkdə idi.

X əsrdən XVI əsrə qədər İran və Cənubi Qafqazda türk dilinin yayılma və yerləşməsinə təmin edən türk mühacirət və köçmələri bu uzun əsrlər boyunca tədricən və hissə-hissə meydana gəlmişdi üçün müxtəlif türk xalqlarının bəzən bir-biri ilə, bəzən də müxtəlif yerli ünsürlərə qaynayıb-qarışması nəticəsində və mühit şərtlərinin təsiri ilə bir-birindən az-çox fərqli şivə və ləhcələr təşəkkül etmişdir. Bu gün Cənubi və Şimali Azərbaycanda, məsələn, Şəki, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Təbriz, Ərdəbil, Urmiya və s. şivələri bir-birindən az-çox fərqlərlə ayrıldıqları kimi, İranda da daxilindəki bir çox türk xalqlarının- məsələn Qaşqaylar kimi hələ tayfa formasını mühafizə edən türk zümrələrinin danışdığı dilləri də bir-birindən təbii olaraq ayrıdır. Əsasən, eyni tayfaya mənsub olduqları halda müxtəlif səbəblərlə əsrlərdən bəri ayrı-ayrı yerlərdə və ayrı həyat şərtləri altında yaşamış zümrələrin dilləri arasında da açıq ayrılıqlar meydana gəlmişdir. Bundan başqa, yabançı çoxluqlar arasında dillərini unutmuş bəzi kiçik türk zümrələrinin əksinə olaraq (Əfşar) türk əksəriyyəti arasında əski dillərini unudaraq türkləşmiş farslara, ərəblərə və kürdlərə də təsadüf olunur. Yəni bir çox sahələrdə müştərək həyatın təsiri ilə ikidillilik hadisəsinə də tez-tez rast gəlinməkdədir. İran türk şivələrində ərəb, kürd və xüsusilə əcəm (ədəbi farsca) təsirləri çox aydın nəzərə çarptığı kimi, əksinə olaraq bir neçə məhəlli iran ləhcələrində də, hətta ədəbi farscada türk təsiri nəzərə çarpmaqdadır.

Bu günkü İran və Şimali Azərbaycan türkləri etnik mənşələri baxımından müxtəlif türk zümrələrinə mənsub olmaqla bərabər ən böyük əksəriyyəti müxtəlif oğuz boyları təşkil etməkdədir. Onlar dil xüsusiyyətləri e'tibarilə bütün müxtəlif yerlərdə xüsusi mühit şərtlərinə görə az və ya çox ərəb, kürd və fars təsirləri də buna əlavə olunmaqla bu günkü bir-birindən fərqli türk şivələri meydana gəlmişdir.

Müxtəlif əsrlərdə İranda türk sülalələrinin bəzən də Osmanlı İmperiyasının hakimiyyəti altında qalan İraq və Şərqi Anadolu sahələrində də həmişə eyni etnik və tarixi amillərin təsiri ilə bu günkü Azərbaycan və Cənubi Qafqaz türk şivələrinə çox yaxın məhəlli şivələrin təşkil etmiş olduğunu hələ görürük.

Anadolu və Rumeli türk şivələri⁶ ilə birlikdə qərb və cənub türkcəsi adı altında böyük bir qrup təşkil edən bu şərq şivələri ümumi olaraq azəri və şərq oğuz ləhcəsi deyə adlandırmaq mümkündür.

Vaxtilə **F.Bodenştedt** apardığı araşdırmalardan sonra Cənubi Qafqaz türkcəsi ilə (Die Volker des Kaukasus und the Freiheitskampfe gegen die Russen. Berlin, s. 333) Osmanlı türkcəsi arasındakı yaxınlığı qeyd etmişdir. İran və Cənubi Qafqazda olduğu kimi Anadolu və Rumelinin türkləşməsi indi də ən mühüm ünsürün Oğuzlar olduğu və bir çox böyük Oğuz boylarının qismən İranda və qismən də Anadoluda yerləşmiş olduğu düşünüləcək olursa, bu yaxınlığın etnik səbəblərindən biri də ondan irəli gəlir. Əsasən İran və Şimali Azərbaycan türklərinin etnik mənşələri, siyasi və mədəni həyatları xalq ədəbiyyatları tarixi baxımdan və türk mədəniyyət tarixinin ümumi çevrəsi içində tədqiq edilincə bu günkü dil vəziyyətini daha açıq bir şəkildə anlamaq mümkün olacaqdır. Azəri adı altında toplamaq istədiyimiz bu müxtəlif məhəlli türk şivələri haqqında bundan sonra meydana gətiriləcək tədqiqatların indiyə qədər olduğu kimi sadəcə təsviri mahiyyətdə qalmayaraq etnoloci və tarixi bir anlayışla aparılmasına ehtiyac olduğu kimi, altı əsrdən çox zəngin bir keçmişə malik azəri ədəbiyyatının əsasları və tarixi təkamülünü anlamaq üçün bu mə'lumata da ehtiyac vardır.⁷

II. Etnik amillər: İstila və məskunlaşma

Hələ ilk dövrlərdən başlayaraq türklər ilə iranlılar arasında mövcud olan siyasi və mədəni əlaqələrin qaranlıq tarixini araşdırmaq deyil, sonrakı dövrlərdə Sasani İranının Göytürklər, Xəzərlər və Eftalitlər kimi müxtəlif türk dövlətləri ilə olan çox sıx münasibətləri haqqında qısa mə'lumat vermək bizi əsil mövzumuzdan uzaqlaşdırar. Müxtəlif tarixi mənbələr sayəsində heç olmazsa ümumi cizgiləri ilə mə'lum olan bu münasibətlər İranın sərhədlərində yaşayan bə'zi türk zümrələrinin hələ o dövrlərdə Xorasan və Sistan əyalətlərində yerləşmələrini izah edə bilər. Sasani İmperiyasının süqutu türklərin İran içərilərinə girib yerləşmələrini və köçəri tayfaların öz həyat tərzlərinə uyğun ərazilərdə yerləşmələrini tamamilə asanlaşdırdı. **Mə'sudin**in rəvayətinə görə, VII əsrdə Əməvi orduları Qarş, Büst, Bistam və Sistan ərazilərində Oğuz və Xələç tayfalarına rast gəlmişdilər. Xələçlərdən bir hissənin hicrətin ilk əsrlərində Kuhistan ilə Fars arasında olduğu **İstəxrinin** bir qeydində də verilmişdir (bax: Zeki Velidi, Ümumi türk farihinə medhal, s.91). Abbasilər dövründə Herat, Badqiz, Gənci Ristak və Sistan oğuzlarından 300 000 nəfəri ətrafına toplayan yabançı bir peyğəmbərin qiyam hərəkətini bilirik. Abbasilər dövründə türk könüllülərindən ibarət hərbi qüvvələr və mühafizə alayları yalnız İraqda deyil, İslam İmperiyasının müxtəlif ərazilərində çoxalmağa başladı. 760 (mil. sonra)-ci ildə Ermənistandakı Abbasi valisinin ordusu bütövlükdə türklərdən ibarət idi. 772-ci ildə burada baş verən bir ixtişaşı yatırmaq üçün Suriyadan gələn 30 000 nəfərlik ordu da türklərdən təşkil olunmuşdur. Xülasə, əl-Mənsurdan əl-Mütəsim zamanına qədər və xüsusilə ondan sonrakı dövrlərdə türklərin hərbi qüvvə kimi islam aləmində mütəmadi olaraq çoxalmaları görünməkdə idi. Böyüklü-kiçikli

bütün islam sülalələri və dövlət xadimləri türk könüllülərindən ibarət özlərinə mühafizə alayları təşkil edirdilər. Məşhur sərkərdələrin də bu türklərdən yetişdiklərini görürük.

Saman oğlanlarının son dövrlərində və Qəznəvilər dövründə İranın, xüsusilə şərq məntəqələrində, əsasən, sıx yaşayan türk ünsürü daha da çoxaldı. Bu günkü Əfqanıstanda, Sistan və Xorasan ərazisində hələ İslam istilasından əvvəl mövcud olan Xələç, Karluq, Oğuz və Kümüçi kimi müxtəlif türk ünsürləri Eftalitlərin hakimiyyəti dövründən bəri buralarda yaşamaqda idilər. Hələ Qəznəvilərdən əvvəl buralardakı bir çox hərbi əməliyyatlarda iştirak edən bu türk tayfalarının sonrakı fəaliyyətləri haqqında da tarixi mənbələrdə bir neçə qeydə rast gəlinməkdədir. Ətrafı sıx türk tayfaları ilə məskun olan Büst şəhərinin Toqan, Baytüz kimi türk əmrlərini bildiyimiz kimi, Samanilərə tabe olan türk bəyləri olan Simcurilərin (bax: Bartold, Türkestan, s. 239) əsil mülkləri Xələçlərin vətəni olan Kuhistanda idi. Bu bəylər əsasən türk qüvvələrinə əsaslanırdılar. Qəznəvilər dövründə Xorasana yeni və güclü Oğuz tayfalarının gəldiyi və bunlardan bir hissəsinin Girman, Fars, İraq və Azərbaycan tərəflərinə yayıldıkları da mə'lumdur. Bax bununla da Səlcuq İmperiyasının quruluşundan əvvəl bu günkü Əfqanıstan və İranın bə'zi məntəqələrində daha çox köçəri və qismən də oturaq türklərin sayının çoxaldığı görünür. Ordu və saray dili olaraq türk dilinin bu dövrdə qazandığı əhəmiyyət və ədəbi farscaya bir neçə türk sözlərinin keçməsi də bunu isbat edən digər bir dəlildir.

Məvəraünnəhrdən gələn güclü Oğuz kütlələrinin Xorasanı istila etmələri ilə böyük Səlcuq İmperiyasının təşəkkülü İraqa, Əlcəzirə, Suriya və Anadolu sahələrinin əski etnik quruluşunu dəyişdirmək baxımından nə qədər mühüm olmuşdursa, böyük imperiyanın əsil güc mərkəzi olan İran üçün də eyni dərəcədə mühüm və davamlı nəticələr doğurdu. XI əsrdən başlayaraq XIII əsrdəki monqol istilasına qədər keçən qısa dövrdə Səlcuqlar və onların ordularının əsasını təşkil edən digər türk sülalələri İranın müxtəlif ərazilərinə yeni türk tayfalarının yerləşməsinə səbəb oldular. Bunların böyük bir hissəsi Oğuz boylarına mənsub olmaqla bərabər **Xələçlər, Karluqlar, Kanqlılar, Uğraklar, Ağaçərilər** və **Qıpçaqlar** kimi digər türk xalqlarına mənsub zümrələrin də mövcud olduğunu görməkdəyik. İran Səlcuq hökmdarlarının geniş otlaqlara, bol əkin sahələrinə möhtac olan və İranın oturaq xalqına ziyan vurmaqla daxili asayışı və dövlət varidatını pozan bu qovğaçı türkmən tayfalarını İrandan xaricdəki yeni müharibə meydanlarına və xüsusilə, Bizans sərhədlərinə sövq etmək siyasətləri türklərin bu dövrdə İrandan daha sıx bir əksəriyyət təşkil etmələrinə mane olmuşdur. Həqiqətən Xorasan Oğuzlarının Sultan Səncər dövründəki üsyan hərəkətləri həqiqi olaraq irsi rəislərinə tabe olan bu köçərilərin orta əsr dövlətləri üçün təhlükəli bir qüvvə olduğunu və səlcuq dövlətinin bunları kiçik hissələrə ayıraraq bir yerdə oturaq olaraq yerləşdirmək və mümkün olduğu qədər yeni fəth olunmuş ərazilərə göndərmək siyasətinin doğruluğunu göstərməyə kifayətdir.

Bu dövrdə İran ərazisində köçəri və ya yarımköçəri formasını mühafizə edən tayfalardan başqa, torpağa bağlı kəndlər qurmuş, yaxud qədim qəsəbələrdə Mərv,

Nişapur, Bayhak, Rey, İsfahan, Şiraz və Girman kimi böyük şəhərlərdə yeni-yeni məhəllələr salaraq şəhər həyatına keçmiş türklər də var idi.

Hərbi hakimiyyətin həqiqi olaraq türk olan dövlət xadimlərinin türk kölələrindən təşkil olunmuş şəxsi mühafizə qüvvələrinə malik olması və müəyyən ərazilərin qüdrətli tayfa başçılarına bağışlanması kimi amillər də hərbi və idarəetmə mərkəzlərində türklərin çoxalması ilə nəticələndi. Böyük İran şəhərlərinin məhəlli tarixinə aid əski mənbələrdə Səlcuqlar dövründə oralarda yaşayan türk ailələrindən və bunlar arasında yetişən alim, şair və dövlət xadimlərindən bəhs edilməkdədir. Türk dilinin bu dövrlərdə İranda qazandığı əhəmiyyət nəticəsində yalnız məhəlli ləhcələr üzərində deyil, ədəbi farsçada da türkcə sözlər çoxalmışdır. Türk və fars əhalisinin bərabər yaşadıkları şəhər və qəsəbələrdə hər iki ünsür bir-birinin dillərini öyrənməyə məcbur olmuşdular

XIII əsrdə monqol istilasına ilə İran tarixində yalnız etnik baxımdan deyil, mədəniyyət baxımından da yeni bir dövr açılmış oldu. Bə'zi ərazilərdə, məsələn, Xorasanda yerli xalqın və türkmən tayfalarının bir hissəsi məhv edildi. **Mərv, Nişapur, Hərat** kimi səlcuq dövrünün böyük və inkişaf etmiş mədəni mərkəzləri əvvəlki mövqelərini itirərək xaraba halına düşdülər. Böyük ticarət yollarının üzərindəki bə'zi şəhərlər sonradan təkrar qurulmuş, bə'zi ərazilərdə isə suvarma vasitələri yenidən bərpa olunmuşdur. Xüsusilə, Qazan dövründən başlayaraq müxtəlif ərazilərdə və ən çox imperiyanın mülki və hərbi mərkəzi olan Azərbaycanın **Təbriz** və **Sultaniyyə** şəhərlərində böyük mə'marlıq işləri görülmüşdüsə də, İran zənginlik və mə'murluq baxımlarından bir daha Səlcuq dövrü səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Etnik baxımdan bu dövrdə məhv edilən yerli irani ünsürünün yerinə İran ərazisinə yenidən mühüm sayda türk və bir az da monqol ünsürünün gəlib yerləşdiyini görürük. Xanların və böyük sərkərdələrin xüsusi hərbi qüvvələrini təşkil edən və İlxanlılara tabe olan Şərqi İran ərazisindən Orta Anadoluya qədər yayılan bu monqol ünsürü islam dinini rəsmi olaraq qəbul etdikdən sonra az bir zamanda türkləşdilər. Əfqanıstandakı Xezarelər kimi dillərini itirib yavaş-yavaş farslaşan monqol zümrələrinə nadir hallarda təsadüf edilir. Bu zümrələrdən bir hissəsi əvvəlcə hansı şahzadənin və ya sərkərdənin tabeliyində olmuşsa, onun adı ilə şöhrət qazanmışdılar. Məsələn: Yasavurilər və Nəqüdərilər kimi, XIV əsrin sonundakı Teymur istilasına zamanı bunların bə'zilərinin Anadoludakı Qaratatarlar ilə Azərbaycandakı Hülaki ulusundan bir hissəsinin siyasi səbəblər üzündən Məvaraünnəhrə köçürüldüklərini görürük.

Bu dövrə aid zəngin tarixi qaynaqlar sayəsində İranın XIV əsrdəki etnik vəziyyəti haqqında aydın bir fikir əldə etmək olur. Bu dövrdə Xorasan, Fars, İraq xüsusilə Azərbaycan və Cənubi Qafqaz səlcuq dövründəkindən daha güclü türkləşmişdir. Əfqanıstan və İrana Ceyhunun şərqindəki ərazilərdən, Xarəzmdən, Qıpçaq bozqırından (çölündən), Qafqazın yuxarılarından yeni-yeni monqol və türk ünsürləri gətirilmişdir. Onlar Yasavurilər, Nəqüdərilər, Cinqurbanilər, Cəlayirlilər, Oyrotlar, Sulduzlar, Arqunlar və başqa bu kimi zümrələr idi. Onlar monqol istilasının yeni gətirdiyi ünsürlərdir. İlk istila yürüşlərinin vurduğu ağır zərbələrə baxmayaraq, türkmənlər XIV əsrdə **Herat, Badqis, Mərv** və **Mahan** ətrafında əksəriyyət təşkil edirdilər. Hələ Teymur dövründə **Mahanda** bir

türkmən əmiri də var idi. Xəzər dənizinin qərbində, şimalında və cənubunda yerləşən vilayətlərdə və xüsusilə də Cənubi və Şimali Azərbaycanda türkmən zümrələrinə təsadüf olunurdu. XIV-XV əsrlərdə səlcuqlar dövründə gəlmiş olan oğuz qəbilələrindən bə'ziləri Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular kimi böyük tayfa birlikləri yaradaraq güclü dövlətlər qurduqlarını görürük. Bunlardan birincisi Baranlı, ikincisi də Bayındır boyuna mənsub tayfa başçılarının ətrafında birləşmişdilər. **Əfşarilər, Salurlar** kimi böyük oğuz boyları da, bə'zi parçalanmalara və yerdəyişmələrə mə'ruz qalmaqla yanaşı, əski əhəmiyyətlərini də mühafizə etməkdə idilər. Xəzər dənizinin cənubundakı vilayətlərdə bə'zi ərazilər müstəsna olmaqla, qismən şərqdən və qismən də qərbdən gələn, yaxud da gətirilən türk-monqol ünsürləri çoxalmışdı. Astarabad, Mazandaran, Təbəristan və Gilan sahələrinə aid məhəlli tarixlərdə bu xüsusda mühüm əhəmiyyətli materiallara təsadüf olunmaqdadır. Həmçinin bu türkləşmə hadisəsini daha güclü olaraq Cənubi və Şimali Azərbaycanda da aydın görürük. **Həmdullah Qəzvini** buradakı türk qəsəbələrindən bəhs etdiyi kimi, **İbn Batuta** da Təbrizdə yaşayan türklərin əhəmiyyətini də anlatmaqdadır. Hələ monqollardan əvvəl bir neçə türk və monqol tayfalarının yaşadığı bildiyimiz Muğan səhrasına Qazan dövründə yenə bir neçə türk və monqol tayfaları da məskun edilmişdi ki, bunların qalıqlarına **Olearius** XVII əsrdə orada rast gəlmişdir. Xalxalda **Qacarlar**, Marağada Hülaki ulusundan **Turqaylar, Ərdəbildə Qıpçaqlar** və **Oyrotlar**, Xoyda isə **İvalar** yaşayırdı. Ərdəbil-Gilan arasındakı Qızıl Özən ərazisində **İmirilər** (sonrakı forması Amarlu) da yaşamaqdadır. Teymur istilasından sonra da Hülakü ulusunun bir hissəsi hələ Marağada yaşayırdı. Şirazda və Qəzvinə də türklər və monqollar şəhər daxilində də mühüm bir çoxluq təşkil edirdilər. Həmədan ətrafında və şəhərdə Qaraqoyunlular, xüsusilə, bunların Baharlu qolu mühüm bir türk sıxlığı meydana gətirmişdi. Rey ətrafında türklər tərəfindən təşkil edilən və türkcə adlanan qəsəbələrin sayı çoxalmışdı. İlxanlılardan Cəlayirlilər və Teymurlular, sonra Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövründə monqol ünsürlərinin tamamilə türkləşdiyini, türk sayının İraq, Cənubi və Şimali Azərbaycanda artdığını, Mavəraünnəhrdən bə'zi yerli türk ünsürlərinin Xorasan və Əfqanıstana və ayrıca olaraq İranda bə'zi türk zümrələrinin də – məsələn: Baharluların, Arqunların və Tarxanlıların – Sind məntəqəsinə, Şərqi Anadolu və Şimali Suriyadan bə'zi Oğuz qəbilələrinin İrana gəldiklərini görürük.

Həmçinin burada təfəsilatı ilə qeyd etmək mümkün olmayan bu kimi bir neçə etnik hərəkətlərə və etnik dəyişikliklərə baxmayaraq, İranda türkləşmə hərəkətinin, ümumiyyətlə, başqa coğrafi ərazilərdə həmən eyni ahənglə davam etdiyi söylənə bilər. Saray və ordu dili türk dili olan bu müxtəlif türk sülalələrinin hakimiyyətləri dövründə İranda danışmaq dili olaraq türkcənin əhəmiyyəti büsbütün artmışdır. İranda türk nəslindən olub fars dilində yazan bir şair və yazıçıların da tə'siri ilə ədəbi farsçada monqol və türk dilinə məxsus ünsürlər də çoxalmışdı. Nəhayət, cığatay (Şərq türkcəsi) və osmanlı (Qərbi Oğuz türkcəsi) ədəbiyyatlarının XIII-XIV əsrlərdəki qüvvətli inkişafı ilə əlaqəli olaraq aşağıda bütün tarixi amillər ilə izah edəcəyimiz Azəri türkcəsi (Şərqi Oğuz türkcəsi) də yüksək bir ədəbiyyat dili halına gəlmişdir.

XVI əsrdən, yə'ni Səfəvi dövlətinin qurulmasından başlayaraq son zamanlara qədər İran və Şimali Azərbaycanın etnik vəziyyətində böyük bir dəyişiklik olmamışdır. Şimali Azərbaycanın rus hakimiyyəti altına düşdükdən sonra siyasi və iqtisadi amillərin təsiri ilə burada rus ünsürünün artması hadisəsinə rast gəlirik. Lakin, İranda buna bənzər hər hansı mühüm bir dəyişiklik olmamışdır. Hadisə istər Səfəvilər, istərsə Əfşarlar və Qacarlar dövründə bə'zən böyük və qanlı üsyanlar, bə'zən siyasi və idarəetmə mülahizələri, hərbi səbəblər bir çox tayfaların bütövlükdə başqa ərazilərə köçürülməsini, yaxud kiçik parçalara bölünərək ayrı-ayrı yerlərdə məskunlaşdırılmaları, yaxud da müxtəlif tayfalardan ayrılan zümrələrlə birləşərək sün'i ellərin təşkil olunması ilə nəticələnmişdir. Bir tərəfdən bu kimi xarici amillər ilə, digər tərəfdən də tayfa həyatının daxili zərurətləri ilə (tayfalar, qəbilələr arasında mübarizələr, bir tayfanın oymaqları arasındakı rəqabətlər və eyni oymaq daxilində ailə ixtilafları kimi) bir neçə əski böyük tayfalar parçalanıb yeni adlar altında qurulan yeni ellərə, kiçik oymaqlar halında birləşmiş olanlar isə əski əsrlərdəki gördüyümüz qəbilələr yerinə yeni adlarla adlanan yeni birliklər yaranmışdır. Bu gün hər hansı bir ərazidə mövcud olan, yaxud indi mövcud olmayan əvvəlcə mövcud olduğu mə'lum olan bir tayfanın adına müxtəlif sahələrdə yaşayan müxtəlif ellərin oymaqları arasında rast gəlinməsi bu səbəbdəndir. İdarəetmə və hərbi səbəblərlə sün'i olaraq qurulan müxtəlif birləşmələr də ünsürlərini əski tayfalardan almışdılar. Məsələn: I Şah Abbasın təşkil etdiyi Şahsevənlər, yaxud yenə Səfəvilər dövründə sərhədlərdə əkinçilik üçün vücuda gətirilən Silsüplər. Hələ Səlcuqlar və İlxanlılar dövründə də təsadüf etdiyimiz bu kimi hadisələr türk tayfa təşəkküllərinin mahiyyətini bilməyənləri ilk baxışda çaşdırıb və nəticədə «əski tayfaların məhv olub yerinə yeni tayfaların gəldiyini» zənn etdirə bilər. Ancaq, həqiqətdə yeni adlar daşıyan bu birliklər yeni mühacirət dalğalarının gətirdiyi yeni ünsürlər deyil, sadəcə əski ünsürlərdən əmələ gələn yeni birliklərdir. Bundan başqa, Səfəvilər dövründə əski tayfa adlarının tamamilə aradan çıxması da zənn edilməməlidir. Çünki, Səlcuqlar və İlxanlılar dövründə gördüyümüz bir çox tayfaları, sonra Ağqoyunlular dövründəki elləri, Səfəvilərdən Qacarlara, hətta bu günə qədər əsrlərlə yeni əski adlar altında görməkdəyik. Səfəvilərin ilk dövrlərində, yə'ni quruluşunda **Rumlular, Şamlular, Kozanlılar və Varsaqlar** kimi bə'zi tayfaların və qəbilələrin Anadolu və Şimali Suriyadan İrana gəlmələri, şərqdən də bir neçə tayfanın Xorasana və Xəzər dənizinin cənubundakı məmləkətlərə daxil olmaları kimi bə'zi hadisələr istisna ediləcək olursa, dörd əsrlik bir müddətdə İran türklərinin etnik quruluşunda mühüm bir dəyişiklik olmamışdır. İlxanlılar və Ağqoyunlular dövründə olduğu kimi, Səfəvilər zamanında da Azərbaycan siyasi və hərbi baxımlardan dövlətin başlıca istinadgahı olmaqda davam etmiş və vəziyyət buradakı türk zümrəsinin sayını mütəmadi surətdə artırmışdır. Bir İran tarixçisinin XVI əsrdən bəhs edərkən Azərbaycanı «bütün İranın hərbi qüvvəsinin qaynağı» adlandırması bunun açıq bir ifadəsidir. Xülasə, bu gün İranın idarəetmə quruluşunun istilahında **elat**⁸ və ya **eliyat** (ellər) adı altında verilən köçəri (daha doğrusu yarım köçəri) tayfalar halında yaşayan türklərdən başqa, əskidən bəri kəndlər və qəsəbələr qurulmuşdur.

Müxtəlif qəsəbələrdə və şəhərlərdə xüsusi məhəllələr təşkil edərək yerləşmiş və əski tayfa ənənələrini az çox saxlamış türklərə təsadüf olunmaqdadır ki, bunlar İranda və Cənubi Qafqazda güclü bir ünsür halında yaşamaqda və ana dillərini qoruyub saxlamaqdadırlar. Səfəvilər dövründən başlayaraq bu günə qədər türk dilinin yalnız danışiq dili deyil, yüksək ədəbiyyat dili olaraq da yayılmasını bir az sonra geniş göstərəcəyik. Əski tarixi qaynaqlarda təsadüf edilən və bu günkü İran yer adları arasında gözə çarpan çox az monqolca və çoxlu türkcə adlar bu məmləkətin etnik tarixi baxımından çox diqqətəlayiqdir.

III. TARİXİ AMİLLƏR

İran və Şimali Azərbaycan əhalisinin ən böyük hissəsini oğuzlar təşkil etməkdədir. Buna görə də biz əksəriyyət təşkil edən türk zümrələrinin birləşməsindən ibarət olan etnik vəziyyəti türkləşmə kimi tarixi bir hadisənin başlıca sahələrini ardıcılıqla aydınlaşdırmağa və izah etməyə çalışırıq. Bu mə'lumatlar türklərin və türk dilinin bu geniş coğrafi ərazilərdə necə və nə zaman yerləşdiyini və buralarda nədən əksəriyyətlə Oğuz (türkmən) qrupuna daxil müxtəlif danışiq şivələrinin meydana gəldiyini və ayrı coğrafi ərazilərdəki bu şivələrin təşəkkülündə başqa nə kimi etnik üsürlərin işə qarışdığını anlatmağa kafidir.

İran türklərinin əksəriyyətini Oğuzlar təşkil etməsi tayfaların «dağılıb toplanma» prosesini izah edərkən anladığımız kimi digər türk üsürlərinin əsrlərdən bəri bir-biriləri ilə və Oğuzlarla çox qarışmış olmaları böyük Oğuz tayfalarının da zaman-zaman yaşayış yerlərini dəyişməsi və yeni birliklər meydana gətirmələri ilə istər öz aralarında, istərsə də başqa tayfalarla çox qaynayıb-qarışmışdılar. Nəhayət, ədəbi farscanın və müsəlman İran mədəniyyətinin bu sahədəki ümumi tə'siri kimi birləşdirici və ayrıcı amillərə baxmayaraq, bu şivələrin bir-birilərindən çox fərqlənməmələrində və təxminən bir neçə müştərək vasitələrə malik bir şivələr qrupu təşkil etmişdilər. Etnik səbəblərə görə, Şərqi Anadolu və İraqda danışılan türk şivələri ilə həmin eyni xarakterlərə malik olan bu şivələr qrupuna Cənubi və Şimali Azərbaycan xalqının çox böyük əksəriyyətinin danışdığı dilə Azəri türkcəsi deyildiyini yuxarıda qeyd etmişdik. Ancaq bütün bu ərazilərdəki türk şivələrindən başqa, ümumi bir ədəbi ləhcənin meydana gəldiyini izah etmək üçün bu xüsusdakı müxtəlif tarixi amilləri araşdırmağa ehtiyac vardır. Türküstan və Xarəzmdə XVI əsrdə Qızıl Orda ərazisinə də yayılan ədəbi bir Şərq türkcəsi (cığatayca) Anadoluda da XIII əsrdə inkişaf edən ədəbi bir Oğuz türkcəsi (osmanlıca) mövcud olduğu kimi «İran, Cənubi Qafqaz, İraq və Şərqi Anadolu» ərazisindəki oğuz şivələrinə əsaslanan yeni bir ədəbi ləhcənin, yə'ni Azəri (Şərqi Oğuz) ləhcəsinin təşəkkülü və təkamülü yalnız etnik amillərlə izah olunmayacaq qədər böyük və qarışıq bir hadisədir.

Aşağıda azəri ədəbiyyatının tarixi təkamülü izlənilərkən mahiyyəti daha yaxşı anlaşılacaq olan bu hadisənin başlıca tarixi səbəblərini bir neçə nöqtə ətrafında toplamaq lazımdır:

1. Azəri (Şərqi Oğuz) şivəsinin yayıldığı sahənin Osmanlı (Qərbi Oğuz) şivəsinin yayıldığı sahədən ayrı bir siyasi təkamülə malik olması, yə'ni xüsusilə

İlxanilər dövründən başlayaraq bu günə qədər eyni sahələrdə qurulmuş Təbriz, Bağdad, Qəzvin, İsfahan, Şiraz və Tehran kimi siyasi və mədəni mərkəzlərə malik olması.

Yüksək silklərə məxsus olan keçmiş klassik ədəbiyyat dilinin geniş nisbətdə bir danışq dili olduğunu və bu dilin xüsusilə böyük şəhərlərdə və saraylar ətrafında yaranması qəbul edilərsə, bu məsələ daha yaxşı anlaşılır. İraq və Şərqi Anadolunun ədəbi dili bu ərazilər Osmanlı dövləti tərəfindən fəth edilənə qədər Azər ləhcəsi idi. Lakin, Osmanlı hakimiyyətindən sonra danışq dilləri Azəri şivələri dairəsinə daxil olmaqla bərabər, buralardan yetişən şairlər siyasi mərkəzin maddi və mə'nəvi cazibələrinin tə'siri ilə, əsasən, Azəri ləhcəsindən çox az fərqli olan Osmanlı ədəbi ləhcəsini işlətməyə başladılar.

2. İstər Azəri, istərsə də Osmanlı torpaqlarında yaşayan xalqın əksəriyyətinin oğuzlardan ibarət olmaqla bərabər İranda başqa türk ünsürlərinin və monqolların Anadoludakından daha çox olması, yerli mədəniyyət ən'ənələrinin, təbii və ictimai şərtlərin bir-birindən fərqli olması, İran dil və mədəniyyətinin Azəri ərazisindəki güclü nüfuzu, Osmanlı İmperiyasındakı sünniliyə qarşı Səfəvilərdən başlayaraq şiəliyin İranda dövlət dini səviyyəsində qəbul edilməsi, İran türklərinin Osmanlı İmperiyası türklərindən ayrı bir ədəbiyyat yaratmalarına və bunun müstəqil bir təkamül yolu ilə getməsinə səbəb olmuşdur. Aşağıda göstərəcəyimiz kimi, ilk əsrlərdə bir-birinə çox yaxın, hətta bə'zən müştərək bir təkamül yolu ilə gedən Azəri və Osmanlı ədəbiyyatları bax bu səbəblər ilə get-gedə bir-birilərindən ayrılaraq fərqli quruluşa malik olmuşdular. İranda türklərin siyasi hakimiyyətlərinə baxmayaraq, farscanın mədəniyyət dili və rəsmi dil kimi, daima birinci planda gəlməsinə qarşı Osmanlı İmperiyasında türk dili rəqibsiz olaraq İrandakı ilə müqayisə olunmayacaq qədər inkişaf etmişdir. Osmanlı türkcəsi ilə hər cür elmi və ədəbi əsərlər yazılıb tərcümə edildiyi halda, İran ərazisində Azəri ləhcəsində daha çox mənzum əsərlər yazılmışdır. Halbuki, hər cür elmi mövzulara aid əsərlər kimi hakim türk sülaləsinin tarixləri də farsca yazılmışdır. Dövlət dairələrində Qəznəlilərdən və Böyük Səlcuq İmperiyasından bəri davam edən ən'ənəyə riayət olunaraq yalnız fars dili işlədilmişdir. İrandakı türk ziyalılarının İslam dünyasının əski və zəngin bir mədəniyyət dili olan farscanı danışq və yazı dili olaraq heç olmazsa türkcə qədər bilmələri də bu xüsusda böyük bir amil olmuşdur.

Azəri ədəbiyyatının Osmanlı ədəbiyyatına nəzərən ən zəngin və qüvvətli tərəfi xalq ədəbiyyatıdır. Əski dövrlərdə ozan, sonralar uyğur-monqol tə'siri ilə bəxşi və nəhayət islam mədəniyyəti nüfuzu altında aşiq, aşuq (aşiq) adını alan xalq şair – çalğıcıları köçəri Oğuzlar arasında əskidən bəri bir xalq ədəbiyyatı ən'ənəsini yaşadırlar. Monqol istilasından sonra İran və Cənubi Qafqaz ərazilərinə yeni Oğuz tayfalarının gəlməsi bu ən'ənələrin daha da güclənməsinə səbəb olur. Köçəri həyatının Xorasan və Astarabad türkmənləri arasında olduğu kimi bütün İran, İraq və Şərqi Anadolu Oğuzları arasında da Mərkəzi və Qərbi Anadoludakından daha güclü və daha davamlı olması əski rəvayətlərin və ən'ənələrin canlı və təmiz qalmasında geniş nisbətdə tə'sirli olmuşdur. Bu köçərilər İran mədəniyyətinin daha güclü hakim olduğu ərazilərə yerləşdikdən

sonra da milli ən'ənələrini və xalq ədəbiyyatlarını sədaqətlə mühafizə etdilər. Həqiqi olaraq bu ədəbiyyat uzun əsrlər ərzində əski saflığını yavaş-yavaş itirərək İranın islam mədəniyyətinin və klassik ədəbiyyatın nüfuzu altında yeni formalar almışdır. Türkmən bəxşiləri və Azəri aşığıları çoxallahlıq dövrünün şamanlarını xatırladan ozanlardan necə böyük fərqlərlə ayrılırlarsa, əski Oğuz dastanlarının qalıqları olan və köçəri həyatın qüvvətli olan və köçəri həyatın qüvvətli izlərini daşıyan Dədə Qorqud hekayələri ilə məsələn: «Şah İsmayıl», «Aşiq Kərəm», «Aşiq Qərib», «Aşiq Qurbani» və «Koroğlu» kimi Səfəvilər dövründə meydana gəlmiş və sonradan Osmanlı və Özbək ərazilərinə də yayılmış hekayələr arasında da eyni fərqlər vardır. Oturaq həyatın, islam dərvişliyi ideologiyasının, klassik şe'rin güclü tə'siri bu sonuncularda çox aydındır. Bu gün əlimizdə olan «Dədə Qorqud rəvayətləri»ni əks etdirən nüsxə dil baxımından Azəri xüsusiyyətlərini göstərdiyi kimi, bu hekayələrdəki etnik və coğrafi adlar da, tamamilə, Azəri sahəsinə aiddir. İran türklüyünün böyük siması **I Şah Abbasın** şəxsiyyəti ətrafında yaranan və şiəlik ideologiyasını yaşadan bir neçə xalq hekayələrinin hamısı da Azərilərin məhsullarıdır. XVII əsrin birinci yarısında səyyah Oleariusun Dərbənddə «Dədə Qorqud» hekayələrini eşitməsi, XIX əsrdə **Kodzkonun** İran sarayında «Koroğlu» hekayəsinin oxunduğundan bəhs etməsi bu mə'lumatlarımızı gücləndirən dəlillərdir. Aşağıda görəcəyimiz kimi XV əsrdən Qacarlar dövrünə qədər xalq şair-çalğıcıları bu ərazidə daima böyük bir rəğbət görmüşdülər. Onlar yalnız köçərilər və kəndlilər arasında deyil, İran mədəniyyətinin tə'siri altında qalan feodallar, yə'ni xanlar və bəylərlə şəhərli türklər arasında da milli ən'ənələrini yaşadaraq klassik fars ədəbiyyatı ilə rəqabət aparmışdılar. Türk aşiq-şairlərinin erməni və gürcü xalq ədəbiyyatları üzərindəki ən böyük tə'siri də yenə bu Azəri torpağında və xüsusilə ermənilər arasından türkcə şe'rlər söyləyən bir çox məşhur aşığılar da ən çox buralarda yetişmişdir. Xalq ədəbiyyatının və xalq ən'ənələrinin bu canlılığı sayəsindədir ki, klassik Azəri ədəbiyyatı yarandıqdan sonra da klassik şairlər heca vəznini və xalq ədəbiyyatı formalarını unutmayaraq ara-sıra o tərzdə də şe'rlər yazmağa məcbur olmuşdular. Klassik türk ədəbiyyatına məxsus olan tuyuğ adlı dördlüklərin meydana gəlməsi də başlanğıcda Azəri ərazisində xalq ədəbiyyatının tə'siri altında olmuş və sonradan Cığatay və Osmanlı ədəbiyyatlarına keçmişdir (Bax: Fuad Köprülü, Türk dili və ədəbiyyatı haqqında araşdırmalar. İstanbul, 1934, s. 204-257). Əfşari, Bayatı, Gəraylı kimi eyni addakı türk tayfalarının xalq musiqilərindən adlarını almış bə'zi musiqi-nəzm formaları ilə Varsaq tayfasına nisbətə varsağı adı ilə anılan və Anadoluda da əskidən bəri məşhur olan forma Azəri sahəsində heca vəzninin və xalqa məxsus musiqi-nəzm formalarının nə qədər əhəmiyyət qazanmış olduğunu göstərə bilir. Azəri türkləri arasındakı Qızılbaş və Əliallahı kimi zümrələrə məxsus heca vəznini və xalq nəzm formaları ilə yazılmış xüsusi zümrə ədəbiyyatları da mövcuddur. Ümumiyyətlə, aşiq ədəbiyyatında tədqiq olunmağı zəruri edən bu cins məhsulları Anadolu türkləri arasında da təsadüf edilməkdədir. Klassik Azəri ədəbiyyatının daima münasibətdə olduğu və qüvvətli tə'sirləri altında qaldığı Cığatay və Osmanlı klassik ədəbiyyatlarına nisbətə daha məhdud bir inkişaf göstərməsinə müqabil, aşiq

ədəbiyyatı bu sahədə çox nüfuzlu idi. Bu, bir tərəfdən Şərqdəki Özbək və Türkmənlər, digər tərəfdən də Orta və Qərbi Anadolu türkləri üzərində tə'sirini davam etdirməsi bu izahatdan sonra daha asan anlaşıla biləcək bir hadisədir. Azəri ədəbiyyatının tarixi təkamülünü tədqiq edərkən bütün bu məsələləri daha açıq və ətraflı bir surətdə izah etməyə çalışacağıq.

BİBLİOQRAFIYA: İran və Şimalı Azərbaycandakı türklər və türk dili haqqında xüsusi coğrafi əsərlərdə və səyahətnamələrdə bə'zi materiallara rast gəlinir ki, bunların da ən mühümləri məqalə içərisində göstərilmişdir. XIX əsrin sonundakı bə'zi statistikalar və bir neçə təxminlərə əsaslanaraq Şimali Azərbaycan türklərinin sayı 1.500.000 və Cənubi Azərbaycan türklərinin isə 2.000.000 göstərilməkdədir⁹ (C.Deny, *Grammaire de la langue turque*, Paris, 1920. A.Meillet və M.Sohen (Zöen), *Les Langues du Monde-Paris*, 1924-adlı əsərdə, türk dili haqqında, yenə C.Deny tərəfindən yazılan hissə: Oberhammer, *Die Türken und das Osmanische, Reich*, 1917; Massignon, *L'Annuaire du monde musulman*, Paris, 1929).

İranın başqa yerlərindəki türk ünsürünün miqdarı haqqında ümumi bir şey söyləməyə imkan yoxdur. Yalnız bə'zi türk tayfalarının sayı haqqında Şərq və Qərb məmləkətlərində yazılmış əsərlərdə də təqribi rəqəmlərə rast gəlinməkdədir (Bax: İran). **Mə'sud Keyxan**, *Coğrafiya-i müfəssəl-i İran*, III (Tehran) əsərində İrandakı türk tayfaları və türk dilində olan yer adları haqqında bir az mə'lumat vardır. Bu tayfa adlarına **Massignonun** adı çəkilən əsərində də təsadüf olunur. Şimali Azərbaycan haqqında **Məhəmməd Həsən Baharlı**nın xüsusilə rus mənbələrindən istifadə edilərək yazılan «Azərbaycan» (Bakı, 1921) adlı əsəri tarix baxımından çox zəif və nöqsanlı olmaqla bərabər, iqtisadi vəziyyət, kənd adları və əhali haqqında toplu mə'lumatı əhatə edir. XVII əsr haqqında **Övliya Çələbi**, *Səyahətnamə*; XIX əsr üçün də **Zeynalabdin Şirvani**, *Bustan əl-siyahadən* (Tehran, 1342) istifadə oluna bilər.

İran və Şimali Azərbaycan türklərinin etnik mənşələri haqqında tarixi tədqiqatlar yox dərəcəsidir. İran etnoqrafiyası [N.de Khanikoff' *Memaire sur L'ethnographie de la Perse* (Paris, 1866) və Qafqaz haqqında İ.de Morqan, *Mission Scientifique du Caucase*, II (Paris, 1889; Qafqaz xalqlarının mənşələrinə aid] aparılan bir neçə tədqiqatlar (bunlar haqqında bax: A.T.Wilson, *A Bibliography of Persia*, Oxford, 1930) bunlara istinadən yazılan (C.Deniker, *Les Races et les Peuples* (Paris, 1926) ümumi kitablar çox az və əksəriyyətlə yalnız mə'lumat verməkdədirlər Məsələn: **Deniker** bir tərəfdən azərbaycanlıları İran və Qafqazın türkləşmiş iranlıları sayır və əsərinin digər bir yerində isə Qafqaz türklərinin buraya XVII əsrdə İran hökmdarları tərəfindən köçürüldüyünü söyləməklə səhvə yol vermişdir (s. 458-506). Məqələmizdəki izahat bu iddiaların yanlışlığını qəti surətdə göstərməkdədir. Pietro della Valle (Petro dello) və Xardin kimi əski səyyahların ifadələrinə və daha sonra A.Duprenin (*Voyage en Perse*, Paris, 1819) Qacarlar dövründəki rəsmi mətnlərə inanaraq verdikləri yanlış mə'lumata əsaslanan bu tədqiqatlar, xüsusilə, tarixi baxımdan səhvlərlə doludur. **A.Duprenin** türk tayfaları haqqında verdiyi mə'lumatın səhv olmasını Khanikoff xüsusilə qeyd etmişdir. Avropalı və iranlı müəlliflər tayfalar arasındakı tarixi

rəvayətləri toplamış və onlara tənqidi yanaşmayaraq olduğu kimi qəbul etmişdilər. Bütün bu nöqtələr haqqında daha çox mə'lumat almaq üçün baxın: «Əfşar» məqaləsi və ayrıca Fuad Köprülü, Oğuz etnolocisi haqqında tarixi qeydlər, TM, 1, 1925. G.Demorgny-nin Les Reformes administratives en Perse, fes tribus du Fars (RMM, 1913, XXII) məqaləsi ilə B.Millerin fars tayfaları haqqındakı bir tədqiqatı (bax: Vostoçnyy sbornik, 1916, II,c. 213-218) diqqətəlayiqdir. İslam Ensiklopediyasında olan «Qaşqay» və «Şahsevən» məqalələrində də yuxarıda bəhs etdiyimiz mövzuya aid kifayət qədər material vardır. Bu siyahıya **Qordlevskinin** hələ Azərbaycanda kiçik bir zümrə halında və şiiəliyin daxili təmayülləri ilə din tarixi baxımından diqqətəlayiq olan Qaraqoyunlular haqqındakı tədqiqatla **Sisayevin** Şərqi qaynaqlarından istifadə etməyərək yazdığı «Padarlar» və **Q.Qaraqaşlının** «Ayrımlılar» haqqındakı məqalələrini də əlavə etmək olar. Bu məqalələr 1925-1929-cu illərdə Azərbaycanı Tədqiq və Tədbbö Cəmiyyəti tərəfindən nəşr olunmuşdur. Malcolmdan (Malkolm) Siyksa (Siyksa) qədər İran tarixinə aid yazılan ümumi əsərlərdə İrana türk ünsürünün mühacirəti və yerləşməsi toplu və ciddi bir formada tədqiq edilməmişdir. Yalnız **B.Bartoldun** «İranın tarixi coğrafiyası»na dair kitabında dağınıq olmaqla bərabər, düzgün mə'lumata rast gəlirik (farsca trc. Həməzə Sərdadvər, Tehran, 1308).

Monqol istilasının Ceyhunun qərbindəki məmləkətlərə gətirdiyi monqol ünsürləri haqqında Əfqanıstandakı Xezarelərə dair aparılan tədqiqatlarda müstəsna heç bir şey yazılmamışdır. İranda türk-monqol ünsürləri haqqında yuxarıda verilən tarixi mə'lumat İrandakı türk və monqol tayfaları bu yaxınlarda nəşr ediləcək bir monoqrafiyamızda istifadə edilən bir çox mənbələrdən istifadə edilməmişdir. Türk və monqol dilinin yeni fars dili üzərindəki tə'siri haqqında tarixi mahiyyətə malik olan tədqiqat kimi «Yeni fars dilində türk ünsürləri» adlı məqaləmizi göstərə bilərik (TM, VII-VIII, I, c. 1-16).

Mirzə Kazım bəyin (Derbend-Nameh or the History of Derbend. Petersburg, 1851) və **Vamberinin** (Alt-osmanische Sprachstudien, mit einen azerbeiganisshen texte als Appendix Layden, 1901) nəşr etdirdikləri ədəbi mətnlər, **Adolf Bercenin** (Dichtungen trankaukasischer S.anger des XVIII. und XIX. Jahrhunderts in azerbaidshanischer Mundart Leipzig, 1868) kiçik həcmli əsəri **Bodenstedtin** (Beitrage zum kaukasischen, Turkisch ZDMG, V, 245) məqaləsi və **Barbierdə Meynard** ilə **Lukien Bouvatnın** və son illərdə **A.Brikteiksin** Mirzə Fətəli Axundzadəyə aid nəşr etdirdikləri mətnlər Azəri şivələrini tədqiq etmək baxımından o qədər də əhəmiyyətli sayıla bilməz. Ümumiyyətlə, bu şivələr və ləhcələr haqqında indiyə qədər tədqiqatların hələ də çox məhdud olduğunu bu kiçik siyahıda göstərə bilərik (Karl Foy, Azerbaiganische Studien, mitheinem Charakteristik des S. udturkischen (MSOS, 1903, II, VI, 126-193; 1904, VII, 196-265 st; H.Ritter, Azerbaidshanische texte zur nordpersischen Volkskunde (Isl, 1921, XI, 181-212; 192). K.N.Dimitriev-Chatskaya, Quatranis popularies de l'Azerbaidjan (JA, 1928, CCXII, 228-265); A.Dzaferoglu, Azerbaidjanische Lieder «Bagaty» in der Mundart von Ganga (MSOS, 1929, II

XXX 1930, XXXIII). Djejhoun Bey Hadjibeyli, Le Dialecte et le folklore du Karabagh (JA, 1933, CCXXII, 31-144) polyak dilində).

Cənubi və Şimali Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Gəncə və Qarabağ kimi bə'zi ərazilərinə aid olan bu tədqiqatlardan başqa, **A.A.Romaskeviçin** də araşdırması olmuşdur. (bax: Rusiya Elmlər Akademiyası Antropologiya və Etnoqrafiya Muzeyi Nəşriyyatı, Leninqrad, 1925, V, 2, c. 573-610).

O, fars ərazisindəki Qaşqayların xalq ədəbiyyatına aid bə'zi nümunələri bu tayfaya aid geniş tarixi və etnoqrafik mə'lumat ilə birlikdə nəşr etmişdir. Bu nəşrlər sayəsində Qaşqaylar ləhcəsinin Türkmən və Azəri şivələri qrupuna daxil olduğu anlaşılmaqdadır. **T.Kovalski** (Sir Aurel Stein's Sprachaufzeichnungen in Ainallu – Dialekt aus S.udpersien, Krakow, 1937) də Cənubi İrandakı İnnaluların ləhcələrinə aid **A.Ştein** tərəfindən ona verilən materiallar üzərində işləmişdir. Ancaq, bu mühüm tədqiqat əsərində İnnalular haqqındakı tarixi mə'lumat səthi verilmişdir. Yə'ni əsil mənbələrdən istifadə edilməmişdir. Əli-ilahi (əhli haqq) zümərəsinə mənsub **Sail** təxəllüslü namə'lum bir şairin daha çox əruz ilə yazılmış bir çox şe'rləri **V.Minorski** (Materiaux pour servir a l'etude des croyances de la secte persane dite «les Ahle-Hagg» ou Ali-ilahi, Moskou, 1911) tərəfindən nəşr olunmuşdur. Yararsız bir mətnə istinadən yazılan bu mənzumələrin hər hansı bir məhəlli şivəyə deyil, sadəcə olaraq Azəri qrupuna aid olduğu söylənə bilir. Yenə eyni müəllif (JA, 1921, II ser., t, XVII, nr 1) bu zümərəyə mənsub olan şairlərdən **Quşçuoğlunun** türkcə olan şe'rlərinin dil xüsusiyyətləri haqqında kiçik bir xülasə nəşr etmişdir. Vaxtilə bu müəllifin köməyi ilə tədqiq etmiş olduğum bu mənzumələrin mətnləri çox yararsızdır. **Minorski** bu şairin Qaraqoyunlu hökmdarı **Cahan** şahın müasiri olduğunu (Əli-ilahilərin rəvayətinə görə) ifadə etmişdisə də, bu haqda heç bir tarixi material yoxdur.

Aşmarin (Obşiy obzor narodnix törkskix qovorov qoroda Nuxi, 1926), **Talib Han Begli Surayya Karabag** – İstanbul şivələrinin mukayesesi (Azərbaycan yurt bilgisi, Istanbul, 1933, II); **Ahmed Caferoğlu**, Azeri lehcesinde moğul unsurları (Azərbaycan yurt bilgisi, 1932, I, 1934, III); **Ahmet Caferoğlu**. Şarkta və garbta azeri lehcesi tetricleri (Azərbaycan yurt bilgisi, İst, 1934, III) adlı məqalələr Şimali Azərbaycanda Azəri şivələrinə aid olaraq son zamanlarda nəşr edilən ən mühüm tədqiqatlar hesab olunur.

C) Azəri ədəbiyyatının təkamülü

I. İlxanlılar və Cəlayirilər dövrü: XIII-XIV əsrlər

XI-XII əsrlərdə Türkünstan və Xarəzmdə İran ədəbiyyatının və islam mədəniyyətinin tə'sirləri ilə ədəbi cəhətdən güclü bir inkişaf yolu keçmiş Şərq türkcəsinə nisbətən İranda Oğuz türkcəsinin klassik bir ədəbiyyat dili halına gəlməsi çox asan olmadı. Səlcuqlar dövründə İranın böyük mədəniyyət mərkəzlərində elm və sənət dili, rəsmi dil olaraq ərəb dili, xüsusi ilə fars dili hakim idi. Yüksək təhsil gören bə'zi türk hökmdar və şahzadələri kimi türk nəslindən olan bir çox şairlər də fəaliyyətlərini fars dilinin inkişafına həsr etdilər. Monqol istilas zamanı fars dili öz əhəmiyyətini itirməyə başladısa da, az bir müddət sonra İlxanlıların islam dinini qəbul etmələrindən sonra yenidən saray tərəfindən himayə olunmağa başladı. Fars dili hətta din və elm kimi onunla rəqabət aparən ərəb dilinin işlədilməsini məhdudlaşdırmağa başlamışdır. Türk dili yalnız danışiq dili olaraq sadə türk kəndlərində və tayfaları arasında deyil, Təbriz, Şiraz və Həmədan kimi böyük şəhərlərdə də fars dili ilə rəqabət apararaq onun yerini tuturdu. Monqol istilas uyğur bəxşiləri ilə bərabər İrana ədəbi türk ən'ənələrini, uyğur əlifbasını və Türkünstanda yazılmış əski türk ədəbi əsərlərini də gətirdi. Şəhərlərdə İran ədəbiyyatının üsul və fərmanlarına adət etmiş ziyalı türklər əsasən eyni ədəbiyyatın qüvvətli tə'siri altında yaranan eyni üsulun və ideologiyanın məhsulu olan Şərq türkcəsi ilə yazılmış əsərləri yamsılamağa başladılar. İlxanlı dövlətinin dövlət strukturlarında Monqol İmperiyasının bir çox ərazilərində olduğu kimi, dövlətin hakim dairələrində monqol dili ilə bərabər, bütün yerli dillərin də işlənməsi türk dilinin rəsmi dil olaraq əhəmiyyətini artırdı. Türk dili əsasən monqolların idarəetmə strukturlarında uyğur bəxşilərinin tə'siri ilə mühüm mövqeyə sahib idi. **Cüvəyni** və **Rəşidəddin** kimi mənbələr İlxanlılar divanında uyğur hərfləri ilə türk dilində yazan katiblərin olduğunu söyləyirlər. Eyni idarəetmə ən'ənələrini davam etdirən Cəlayirilərin də bu vəziyyəti davam etdirməsi haqqında olan mə'lumatı «Düstur əl-kitab» kimi qiymətli mənbədən öyrənirik. Həmçinin İlxanlılar divanında işlədilən türk dilinin oğuzca deyil, daha əski bir ədəbi keçmişə malik olan Şərq türkcəsi olduğu söylənə bilər. **Məngü Kağan** dövründə Qəzvin şəhərinin məşhur və varlı bir ailəsinə mənsub olan **Məlik Sə'id İftixar əl-Din Məhəmməd bəy Əbü Nəşrin** «Kəllə və Dimnə»yi monqol dilinə və «Sindibadnamə»ni də türk dilinə tərcümə etdiyini bilirik. «Sindibadnamə»nin ilk nüsxəsi əlimizdə olmasa da, onun Şərq türkcəsi ilə yazıldığı təxmin edilməkdədir (Bax: Fuad Köprülü. Türk edebiyatı tarixi, 1928, XI bəhüs). Biz hər halda istər türk, istərsə də monqol dilinin ədəbi və danışiq dili olaraq İranda əhəmiyyət qazandığını və ədəbi fars dilinə bir çox türk və monqol sözlərinin daxil olduğunu görürük. İlxan Arqun dövründə türkcə, monqolca və farsca sözlərin qarışığından ibarət bir qəsidə yazan **Pur Bahar-i Caminin** əsərlərindən başqa, məşhur salnaməçi **Vaşşafın** bu tərzdə yazdığı bir qəzəlini də

görürük. İstər **Vaşşafın**, istərsə də **Rəşidəddinin** yazmış olduğu bə'zi əsərlərdə təsadüf edilən bir neçə türkcə olan şe'r parçaları da daha çox Şərq türkcəsindədir. Ancaq, bütün bunlara baxmayaraq, bu dövrdə İranda, xüsusilə, Xorasanda Oğuz ləhcəsi ilə yazılmış şe'rlərin mövcud olduğu, hətta **İbn Mühənnanın** məşhur lüğətində də S.Malovun (Zapiski kolleqii vostokovedov, Leninqrad, 1928, 2, s. 221-248) iddiasına baxmayaraq, bu ləhcəyə aid material olduğu söylənə bilər.

Hələlik Azəri (Şərqi Oğuz) ləhcəsində yazan ən qədim şair olaraq türkcə **Həsənoğlu**, farsca isə **Pur Həsən** təxəllüsü ilə şe'r yazmış olan **Şeyx İzzəddin Əsfarayini** tanıyıriq. Məşhur sufi **Raziəddin Əli Lalanın** (ölm. 642-1244/1245) müridi **Cəmaləddin Zakirin** müridlərindən olan Həsənoğlu təqribən XIII əsrin sonlarında və XIV əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Divanının XV əsrdə Azərbaycan və Anadoluda çox məşhur olduğu «Dövlətşah» təzkirəsi»ndə qeyd olunur. Şe'rlərinin hələ XIV əsrdə Xorəzmdə, Qıpçaq və Misir torpaqlarında da oxunduğunu bildiyimiz bu şairin əlimizdə ancaq türkcə bir qəzəli vardır¹⁰ (ətraflı bax: Fuad Köprülü. Azeri edebiyatına ait notlar. Edebiyyat fakültesi mecm. 1925, sayı 1). İndiyə qədər bildiyimiz ilk Azəri klassik şairinin əskidən bəri şəhər həyatına keçmiş və qüvvətli İran mədəniyyəti tə'siri altında qalmaqla bərabər Türkünstan və Xorəzmdəki türk ədəbi dilinin inkişafında yabançı qalmamış olan Xorasan oğuzları arasından yetişməsi çox təbiidir. XIII əsrin ikinci yarısında Anadolu Səlcuqlu sarayında türkcə və farsca şe'rlər yazan ən qüdrətli türk şairi olaraq tanıdığımız **Xacə Dəhhaninin** də Xorasanlı olduğunu düşünsək, Oğuz ləhcəsi ilə klassik ədəbiyyatın ibtidai Xorasan mərkəzlərində inkişaf etdiyini, yə'ni Osmanlı və Azəri ədəbiyyatının eyni müştərək mənşədən gəldiyini daha yaxşı anlayırıq.

XIII və xüsusilə də XIV əsrlərdə Anadoluda türk ədəbiyyatının inkişaf etməsi ilə müqayisədə Xorasan və İran ərazisində Oğuz ləhcəsinin ədəbi məhsullarına təsadüf etmirik. Cığatay dili dediyimiz ədəbi Şərq türkcəsinin inkişafı bu xüsusdə hər halda amil olmuşdur. Yalnız XIV əsrdə Şərqi Anadoluda və İraqda yetişmiş bə'zi şair və müəlliflərin yalnız öz mahallarında deyil, bütün Anadoluda, hətta Misir və Suriya türkləri arasında şöhrət qazandıqlarını görürük. Bunlardan biz fiqhə aid ərəb dilində yazdığı mühüm dəyərli əsərlərindən başqa, türkcə divana da malik olan Sivas sultanı məşhur **Qazi Bürhanəddin** (745-801) və **Ərzurumlu Zarir Mustafanı** göstərə bilərik. Salur boyuna mənsub olan tarixçi **Ayninin** ifadəsinə görə, ərəbcə və farsca şe'rlər də yazan **Qazi Bürhanəddinin** qəzəllər, rübailər və tuyuqlardan ibarət türkcə yazılmış divanı Azəri ləhcəsinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Onun əsərlərində dil və texniki baxımından gözə çarpan çatışmamazlığa baxmayaraq səmimi, canlı və xüsusi bir əda vardır. Buna baxmayaraq, onun yaradıcılığının nə Osmanlı, nə də Azəri ədəbiyyatının təkamülü üzərində heç bir tə'siri olmamışdır. Onun siyasi və elmi şöhrəti şairliyini tamamilə kölgədə qoymuşdur. **Ərzurumlu Mustafa bəy Yusifə** gəlincə anadan kor doğulduğu üçün şe'rlərində Zarir ləqəbini götürən bu adam 790 (1388)-cu ildə mənzum və mənşur formada böyük bir tərcümeyi-hal kitabı, 795/796-cı ildə Hələb naibi Əmir Çulpan adına bir «Futuh əl-Şam» tərcüməsi və ayrıca bir də «Yusif və Züleyxa» məsnəvisi (indiyə qədər bilin-

məyən bu əsər üçün bax: İstanbul Universitetinin kitabxanası, ədəbiyyat fakültəsi əlyazmaları, № 311) yazmışdır. Suriya-Misir Türk imperiyası ərazisində meydana gələn bu əsərlər dil baxımından Azəri dairəsi məhsulları arasında sayıla bilər. **Zaririn** bu ilk iki əsəri mövzularının əhəmiyyəti ilə əlaqədar Anadolu türkləri arasında çox oxunmuş olmaqla bərabər, müəllifinə şair və sənətkar olaraq heç bir şöhrət qazandırmamışdır.

Azəri ədəbiyyatının XIV əsrdəki ən böyük şəxsiyyətlərindən və türk ədəbiyyatının ən yüksək nümayəndələrindən biri də **Nəsimidir**. Bu əsrin son illərində İraq, Azərbaycan, Şimali İran və Anadoluda sür'ətlə yayılan hürufilik məsləkinin ən mühüm ərkanından- yə'ni bu məsləkin qurucusu **Fəzlullah Hürufinin** xəlifələrindən olan bu şair farsca və xüsusilə türkcə şe'rlər yazmışdır. Hürufiliyin İran və Anadolu türkləri arasında yayılışında böyük rol oynayan **Nəsimi** Anadoluda da XV əsrdən başlayaraq **Rəfi** kimi mühüm xəlifələr və şagirdlər yetişdirmişdir. 807(1404)-ci ildə Hələbdə dərisi soyulmaqla öldürülən bu şair dil və hətta bə'zi nəzm xüsusiyyətləri baxımından daha çox Azəri dairəsinə mənsub olduğu halda, Osmanlı şe'ri üzərində də dərin izlər buraxmışdır. **Həbib**, **Xətai** və hətta **Füzuli** də daxil olmaqla bütün Azəri şairləri iki əsrə yaxın o tə'sir altında qalmışdılar. XV-XVI əsrlərdə bir çox Azəri və Osmanlı şairlərinin hürufiliyi qəbul etmələrində Nəsiminin böyük tə'siri olduğu kimi, **Füzulinin** də nüfuzu dərhal gözə çarpır. **Əlişir Nəvai** şöhrəti və əsərləri Xorasan və Məvəraünnəhrdəki Çığatay şairləri arasında da yayılmış olan Nəsimidən bəhs edərkən İraq və rus xalqının onu misilsiz bir şair saydıqlarını qeyd edərək «türkmən və rum dillərində» şe'r söylədiyini bildirir (Nasa'im al-mahabba, Paris, Bibl. Nat. F.T. Cod., nr. 316/317).

Bu ifadə **Nəsiminin** Anadolu ləhcəsinə yabançı olmaqla bərabər daha çox Azəri ləhcəsinə işlətməmiş olduğunu anlatmaqdadır. Şe'r və sənətə böyük yer verərək onu himayə edən Cəlayir xanədanının (1336-1410) hakimiyyəti altında Azərbaycanda və Bağdadda yalnız fars dili deyil, türk dili də əhəmiyyət qazanmışdı. İraqda əsasən güclü olan türkmənlər (İvalar, bayatlar və s.) XIII-XIV əsrlərdə buralara gələn Cəlayirilər, Oyrotlar və Baharlılar kimi monqol və türk zümrələri sayəsində xeyli çoxalmışdılar. İlxanlıların mədəni və siyasi ən'ənələrini davam etdirən bu sülalənin dövründə Azərbaycan və İraqda uyğur baxşılarının davam etdirdikləri ədəbi ən'ənələrdən başqa, Azəri ləhcəsi ilə yeni bir ədəbiyyat da inkişaf etmişdir. **Nəsiminin** də daxil olduğu bu yeni cərəyana mənsub olanlar arasında bu sülalə hökmdarlarının **Sultan Əhməd bəy Veysin** də adı ehtiramla yad edilə bilər. 1382-1410-cu illərdə hökmdar olan **Sultan Əhməd** yalnız ədəbiyyat və musiqidən deyil, incəsənətin müxtəlif növlərindən də yaxşı baş çıxarırdı. O da atası kimi ərəb və fars dillərində şe'rlər yazan, mahnılar bəstələyən məşhur musiqişünas alim **Əbdülqadir Marağayini** çox qiymətləndirirdi. **Sultan Əhmədin** türkcə şe'rlər də yazdığı vaxtilə çap etdirmiş olduğu (Fuad Köprülü. XIV əsrdə bir Azeri şairi, Hayat mecm. nr. 82) bir qəzəlidən anlaşılır. Tarixçi **Əbül Mahasin Yusif bəy Tanrıbirdi** «Əl-Nucum əl-zuhirə» əsərində **Sultan**

Əhmədin türkcə şe'rlər də yazdığını təsdiq edir. Oğuz ləhcəsi ilə yazılmış bu qəzəl Cəlali saraylarında məhəlli Azəri türkcəsinin ədəbi bir dil olaraq işlədildiyini göstərməkdədir. Bu fikri təsdiq edən bir dəlil isə **Xacə Əbdülqadir Marağayinin** yenə özü tərəfindən bəstələnən iki kiçik dördlüyüdür. Bunlara tuyuğ və koşuk adları verilmişdir (Milli tətəbbular mecmusu III, 461: bir mədhiyyədən ibarət olan bu koşuk rəvayətə görə Teymur üçün bəstələnmiş olub, hüsurunda oxunmuşdur). **Marağalının** Azəri ləhcəsi ilə yazdığı bu kiçik mənzumələr türk dilinin musiqi məclislərindəki əhəmiyyətini də anladır. XV əsrin əvvəllərində İranda böyük şöhrət qazanan və hürufilər ilə münasibəti də mə'lum olan **Şah Qasım əl-Ənvər Təbrizinin** Azəri ləhcəsi ilə bə'zi şe'rləri vardır. Azəri ədəbiyyatının XIV əsrdə bu saydıqlarımızdan daha çox əsər vücuda gətirdiyi, lakin müxtəlif səbəblər ilə bunların dövrümüzə qədər gəlib çatmadığı və bundan sonrakı araşdırmalar nəticəsində bu xüsusda daha çox mə'lumat əldə edilə biləcəyini güman edirəm.

II. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövrü: XV əsr.

Cəlayirilər dövrünün mədəni və siyasi ən'ənlərini davam etdirən bu iki *türkmən* sülaləsi dövründə *İraq*, *Azərbaycan* və *Şərqi Anadoluda* klassik *Azəri* ədəbiyyatının inkişafının davam etməsi təbiidir. Əsas qüvvələri köçəri *türkmən* tayfalarının təşkil etdiyi orduda və saraylarda türk dilinin nüfuzu artmışdır. Lakin dövlət işlərində və siyasi münasibətlərdə rəsmi dil olaraq fars dili işlədilirdi. Bu dövrdən qalan bir neçə fars dilində yazılmış sənədlər **İlxanlılar** və *Cəlayirilərdəki* divan ən'ənlərinin bunlarda da davam etdiyini göstərməkdədir. İbtidai bir köçəri tayfasının rəisi ikən, sonradan müntəzəm saray və idarəetmə təşkilatına malik yarıfeodal böyük bir dövlətin hökmdarı mövqeyinə keçən *Qaraqoyunlu* və *Ağqoyunlu* padşahları *İran* ədəbiyyatının inkişafına xidmət etdikləri qədər türk dilində əsərlər yazılması üçün də təbliğat apardılar. Ancaq, bu dövrdən qalan türkcə əsərlər az olduğu kimi tarixi mənbələrdə də bizim bildiyimizə görə bu barədə çox az mə'lumat vardır. Yalnız *Qaraqoyunlu* hökmdarı **Cahanşah bəy Qara Yusifin** Həqiqi təxəllüsü ilə farsca şe'rlər yazdığı mə'lumdur. O, hətta yazmış olduğu divanını böyük *İran* şairi **Camiyə** göndərdiyi və onun hörmətini qazandığı tarixi mənbələrdə göstərilir. *Həqiqi* təxəllüsü ilə yazılmış bu divanda yalnız fars dilində deyil, türkcə yazılmış şe'rlər də vardır. Onun bu divanının mərhum **Xalis Əfəndinin** bə'zi kitabları ilə birlikdə 18 il əvvəl *Britiş Muzeyi* tərəfindən satın alındığı rəvayət edilməkdədir. **Cahanşahın** *Kürdüstan* və *Luristanı* zəbt etmək üçün göndərdiyi Arslan bəyin bu tapşırığı yerinə yetirməkdən boyun qaçırmasının Həmədan və onun ətrafının hakimi olan *Baharlu türkmənlərinin* rəisi olan **Əlişəkər bəy** tərəfindən alqışlanması **Cahanşahı** çox kədərləndirmişdir. Kədərlənən şahın heca vəzninin yeddisi ilə bədahətən türkcə iki misra söylədiyi tarixi mənbələrdə göstərilir (bax: Molla Abd əl-Baki Nihavəndi, Ma'asiri Rəhimi, Kəlküttə, 1910, 1, 47). İfrat şia əqidələrinə

bağlı olub, farsca sufiyanə şe‘rlər yazan bü türkmən hökmdarının dini əqidələrini türkmənlər arasında yaymaq üçün türkcə şe‘rlər də yazması və bunlarda heca vəznini də işlətməsi heç də ehtimaldan uzaq deyildir. Həmçinin bunun ikinci bir oxşarını **Şah İsmayıl Səfəvidən** bəhs edərkən görəcəyik. Buna görə «Ma‘asiri Rəhimi»dəki rəvayət tarixi bir həqiqəti ifadə etdiyi çox real qəbul oluna bilər. **Əlilahi** zümrəsinə mənsub **Quşçuoğlu** adlı bir türk şairinin heç bir tarixi əsasa dayanmamaqla bərabər **Cahanşah** ilə müasir hesab edildiyini yuxarıda söyləmişdik. Beləliklə, **Cahanşah** dövründə böyük bir mədəni fəaliyyət göstərən **Qaraqoyunlu** sarayı ətrafında türk dilində yazan bir neçə şairin toplandığı asanca təxmin oluna bilər.

Ağqoyunlular dövründə xüsusilə güclü bir ədəbi mədəniyyətə malik olan **Sultan Yaqub** zamanı alimlərə və şairlərə qarşı böyük bir diqqət və himayə göstərilirdi. Bunu biz bir çox müəlliflərin və şairlərin Ağqoyunlu şahzadələri adına yazdıqları əsərlərdən də aydın görürük. **Əllamə Cəlal Dəvvani** başda olmaqla bərabər bir çox adları göstərmək mümkündür (Ətraflı bax: Məhəmmədəli Tərbiyət, Danişməndani Azərbaycan. Tehran, 1314, s. 402). Lakin bu bir çox adlar arasında türkcə yazdıqları söylənən müəllif və şairlər, yaxud, türkcə yazılmış əsərlər çox azdır. Uzun Həsən adına, onun sifarişi ilə yazılmış bir «Kirani Həbəşi» hekayəsinin tərcüməsinin Parisdə «Bibl.Nat.»də və «Britiş Muzeyi»ndə saxlandığını bilirik (Bax: Ch. Rieu, Catalogue of the Turkish Manuscripts, 1888, s. 219; E.Bloch. Catalogue des manuscrits turcs, Paris, 1932, 1, 1041, v.d.).

İran-Turan mübarizəsinə aid farsca bir xalq romanının tərcüməsindən ibarət olan bu əsərdən başqa, **Uzun Həsən** dövrünə aid digər türkcə yazılmış bir əsərin olması haqqında heç bir mə‘lumata malik deyildir. Farsca şe‘rlər yazdığı bütün qaynaqlarda göstərilən **Sultan Yaqubun** türkcə də şe‘rlər yazmış olduğu səlnaməçi **Əli** tərəfindən söylənilsə də, biz indiyə qədər bunlara təsadüf etmirik. Hələlik **Sultan Yaqub** dövrünə mənsub olaraq əsərləri hələ əlimizə keçməyən təbrizli **Bihəddini**, sonradan **İsmayıl Səfəviyə** xidmət edən və bir müddətdən sonra İstanbulla gələn **Həbibini**, Təbrizdəki təkyəsi ilə o dövrdə böyük bir əhəmiyyət qazanan aydınlı **Şeyx Ömər Rüşəni** və **Sultan Yaqub** adına türkcə bir «Yusif və Züleyxa» məsnəvisini yazmış olan **Xətəini** göstərə bilirik. Əslən aydınlı olmaqla bərabər divanı və müxtəlif məsnəviləri yaşadığı ərazinin **Azəri** ləhcəsi xüsusiyyətlərini göstərən **Rüşəni** yalnız Ağqoyunlu sarayındakı mə‘nəvi nüfuzunun yüksəkliyi e‘tibarı ilə deyil, sufiyanə lirizmindəki coşğunluq və səmimilik baxımından da məşhur bir şəxsiyyətdir. Azərbaycandakı şiəlik cərəyanlarına qarşı sünniliyi müdafiə edən bu sufi şairin əsərləri şiə Azəri ərazisindən çox sünni Anadoluda şöhrət qazandığı üçün onu Osmanlı ədəbiyyatının təkamülü çərçivəsində tədqiq etmək daha doğrudur. Səfəvilərin Təbrizi istila etmələrindən sonra şəhəri tərk edərək əhalisinin əksəriyyəti sünni olan əraziyə sığınmağa məcbur olan **İbrahim Gülşəninin** də böyük nüfuzu var idi. O istər Misirdə və istərsə də Osmanlı imperiyasının müxtəlif yerlərində xeyli tərəfdarlarına malik idi. **Sultan Yaquba** ittihaz olunmuş türkcə olan «Yusif və Züleyxa» məsnəvisinin müəllifi olan **Xətəi** haqqında artıq bir şey bilmirik

(Məhəmmədəli Tərbiyə, eyni əsər, s. 137; Müəllif bu əsərin onda olduğunu söyləyir).

XV əsrin Azəri ədəbiyyatının ən mühüm şairi şübhəsiz **Həbibidir**. O, Azərbaycanın Göyçay mahalının Bərgüşad qəsəbəsində anadan olmuşdur. **Həbib** bir təsadüf nəticəsində **Sultan Yaqubun** himayəsində yaşamışdır. Səfəvi dövlətinin qurulmasından sonra **Şah İsmayılın** hüsn-rəğbəti ilə «Məlik əl-şüəra» adını alan bu qüdrətli şair bizə mə'lum olmayan bir səbəblə **I Bəyazidin** dövrünün sonunda İstanbula gəlmiş və **I Səlim** dövründə burada vəfat etmişdir. Onun cənazəsi Sütülcədə Cəfərabad təkyəsində dəfn olunmuşdur. Şiə və hürufi olan bu şair **Nəsimi** ilə **Şah İsmayıl (Xətai)** və **Füzuli** arasında bir mərhələ təşkil edir. **Nəsiminin** güclü tə'siri altında Azəri ləhcəsi ilə sufiyanə və səmimi aşiqanə şe'rləri yazdığı üçün Osmanlı təzkirəçiləri onu «özünəməxsus bir yazı üslubuna malik olması ilə bu vadidə misilsizdir» deyər e'tiraf etmişdilər. Osmanlı şe'rinin o dövrdə davam edən növündən uzaq qalan **Həbibinin** bu xüsusiyyəti yalnız ona aid olmayıb o dövrdə yetişən bütün Azəri şairlərində də özünü göstərmişdir. Məsələn: **Sultan I Səlim** dövründə Səfəvi sarayından qaçıb İstanbula gələn **Şahi-i Şərqi** kimi şairlərdə də eyni xüsusiyyətlər gözə çarpmaqdadır. Məşhur hürufi olan **Şəmsəddin** və ya **Şəms Allah** adlı birisinə mənsub olan şe'rlərdən anlaşılır ki, **Həbib** üzərində **Şeyxi** və **Əhməd Paşa** ilə **Xəlili** kimi- Azəri sahəsinə yabançı görünməyəcək – Osmanlı şairlərinin tə'siri çox az görünməkdədirsə də, onun istər sənət, istərsə ideoloji baxımdan **Nəsiminin** şagirdi və ardıcılı saymaq daha doğrudur. **Füzuliyə** müəllimlik etdiyi haqqındakı iddia heç bir tarixi sənədə əsaslanmamaqla bərabər şe'rlərinin onun üzərində tə'sir etmiş olduğu gerçəkdir. **Nəsimidəki** sufiyanə və ilahi vəcdi, **Füzulidəki** coşğun və yüksək lirizmi **Həbibidə** aramaq, axtarmaq mə'nasız olur. Belə olmaqla bərabər şöhrəti **Füzuli** dövrünə qədər davam edən bu şairin Azəri şe'rinin ümumi təkamülündə unudulmaz bir yeri vardır (Həbibinin həyatı və şəxsiyyəti haqqında bax: Fuad Köprülü. Habibi. Edeb. fakül.mecm. İstanbul, 1932, VIII, sayı 5, s. 86-133; Burada şairin 42 parça mənzuməsi də nəşr olunmuşdur).

XV əsr Azəri ədəbiyyatına aid xülasəmizi tamamlamaq üçün türk dilində bir «Divan»ı mə'lum olmaqla bərabər indiyə qədər heç bir şe'ri nəşr olunmayan və əsasən bir şair kimi də şöhrət qazanmamış olan **hişni Kayfa Əyyubi hökmdarı Məlik əl-Kamil Xəlili** (1432-ci ildə taxta oturmuşdur) qeyd etmək olar (Bax: Brockelmann. Ein neues sudturkisches Sprachdenkmal. Islamica, IV, z). Yəni bu əsərdə Şirvanşahlar sarayında farsca və türkcə yazan klassik şairlərdən başqa, ozan və ya ozançı deyilən xalq-şair – çalğıçıların mövcud olduğunu qeyd etmək lazımdır. (Şirvandan Anadoluya gələrək burada yaşayan və farsca şe'rlər yazdığı üçün **Əcəm Hamidi** adı ilə şöhrət qazanan şairin «Divan»ı bu şair çalğıçılar haqqında mə'lumat verir. Bu «Divan»ın bir nüsxəsi İstanbul Arxeologiya Muzeyində, digəri Türk Tarix Qurumu kitabxanasındadır; **Atanın** «Əndərun tarixi»ndə bə'zi mənzumələr mövcuddur). Farsca və azəricə şe'rlər yazan **Şirvanlı Minis** adlı bir şairin oğlu olan **Hamidi** öncə Şirvanşahlar sarayının şairlərindən olmuş və sonra Kastamonu əmiri **İsmayıl bəyin** yanına gəlmiş və 864-cü ildə isə **Fatihin** sarayında yaşamışdır. O, bu sarayda böyük iltifatlar görərək

dəyərli əsərlər yaratmışdır. Ancaq, nəhayət onu istəməyənlərin intriqasına dözə bilməyən şair Bursaya köçmüş və Bəyazid dövründə orada da vəfat etmişdir. Ədəbi baxımdan dövrünün siyasi və ictimai tarixini özündə əks etdirən bu «Divan» Şirvanşahlarda XV əsrdə bir neçə türk şairinin yetişdiyini və türk xalq ədəbiyyatının, musiqisinin saraylarda da əhəmiyyətini itirmədiyini göstərməklə Azəri ədəbiyyatının inkişafı haqqında bizə yeni mə'lumat vermiş olur.

III. Səfəvilər dövrü: XVI-XVIII əsrlər

Ən son tarixi əsərlərdə də tamamilə yanlış olaraq «İranda arianizmin qələbəsi» tərzində təsvir edilən (Məsələn: H.Hauser et A.Renaudet, *Les Debuts L'Age moderne*, 1929; R.Grousset. *Historie de L'Asie*, 1922) Səfəvilər dövrü həqiqətdə ifrat şiə əqidələrinə sahib yarıköçəri türk tayfalarına dayanaraq İranlı Sasanilər dövründəki siyasi vəhdətini yenidən quran bir türk sülaləsinin hakimiyyəti dövrüdür. İranın əsil fars və kürdlərin çoxluq təşkil etdiyi ərazilərdə sünniliyi zorla ləğv edərək on iki imam şiəliyini dövlət dini olaraq qəbul etdirən Səfəvilər bu hərəkətləri ilə Mavəraünnəhr və Anadoludakı sünni türk dövlətlərinə qarşı çox təbii bir cəbhə açmış olurdular. **Şeyx Səfiəddin Ərdəbili** kimi böyük və nüfuzlu bir sünni şeyxi sonradan – XV əsrdə Qərbi İranda şiəliyin qüvvətlənməsi nəticəsində şiəliyi qəbul etdi. Bə'zi təşəbbüslərdən sonra Səfəvilər nəhayət, **Şah İsmayıl** dövründə şiəliyi qəbul etmiş türk tayfalarının yardımı sayəsində bir dövlət qurmağa müvəffəq oldular. Səlcuqlar və İlxanlılar dövründə İranda yerləşən türk tayfalarının şiəliyin İrana yayılmasındakı böyük rolları və nəticədə İranda bir şiə dövlətinin quruluşunun Səfəvilərdən əvvəl necə hazırlanması vaxtilə izah edilmişdir (Bax: Fuad Köprülü, *Anadoluda İslamiyyət, Edebiyat fakültəsi mecm.* 1922, II). İfrat şiə, daha doğrusu hürufi əqidələrinə bağlı olan **İsmayıl** dövlət dili olaraq on iki imam şiəliyini, yə'ni şiə məzhəblərinin ən ortodoks formasını qəbul etməklə siyasi mənfəəti naminə mübarizə aparırdı. Lakin oturaq əhalinin və xüsusilə də fars ünsürünün əksəriyyəti sünni (hənəfi və ya şəfi), digər bir hissəsi də on iki imam şiəliyinə mənsub olan İranda ifrat şiə əqidələrini dövlət dini olaraq qəbul etməyə heç bir zəmin yox idi. Şəhər əhalisi və varlı torpaq sahibləri üzərində böyük bir nüfuzla malik olan üləma sinfi belə bir hərəkətin əleyhinə olacaqdılar. Bu kimi zərurətlər qarşısında Səfəvilər ortodoks şiəlikdən İranın müxtəlif xalqlarını toplayıb birləşdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə etdilər. Əski Səfəviyyə təriqətinin irsi şeyxi olan **Şah İsmayıl** yalnız cismani sifət və səlahiyyətə malik olan bir hökmdar deyil, eyni zamanda ruhani bir rəis digər bir ifadə ilə bütün ifrat şiə türk tayfalarını özündə birləşdirən təriqətin başında olan bir mürşid idi. Dövlət təşkilatında hələ əvvəlki üsul-idarələrdən qalan müəssisələr də var idi və dövlət açıqdan-açığa feodal bir mahiyyət daşıyırdı. Bu vəziyyət ancaq **I Abbasın** yeni islahatlarından sonra az-çox mərkəziyyətçi bir hal almışdır. **I Abbasın** islahat keçirməyinə o dövrlərdə Osmanlı imperiyasının nüfuzunun da böyük tə'siri olmuşdur.

İranda iki əsr yarım qədər hakimiyyət sürən Səfəvi sülaləsi dövründə türk dilinin və türklərin böyük nüfuzlarına baxmayaraq, fars dili və ədəbiyyatı da öz

inkışafını davam etdirdi, hökmdarlardan və səltənət ailəsindən bir çoxunun şe'ir və ədəbiyyatla məşğul olmaları, şair və alimləri himayə etmələri bir çoxu da türk nəslindən olmaqla yüzlərlə şairin yetişməsinə səbəb oldu.

XVI-XVIII əsrlərdə yazılmış bir çox təzkirələr İranın hər tərəfində yetişən bu şairlərin adlarını və əsərlərini qeyd etməkdədirlər. Bu əsərlərin böyük bir hissəsi dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Lakin bütün bu şair bolluğuna baxmayaraq, Səfəvi dövrünün sənət baxımından çox zəif inkışafı qəbul edilməkdədir. **Urfi, Kelim, Sa'ib, Şövkət, Naziri Talib, Zühuru və Feyzi** kimi Osmanlı şe'rinin təkamülü üzərində tə'siri olmuş bir neçə şair istisna edilərsə, bu iki əsr ərzində İranın əski böyük sənətkarları ilə müqayisə ediləcək heç kəs çıxmamışdır. Fars dilinin bu əsrlərdə Mavəraünnəhrdəki türk mühitində və Hindistanda qurulmuş Hind-Türk imperiyası sarayı ətrafında böyük bir rəğbət qazandığını görürük. Biz, xüsusilə, Hindistan saraylarına İrandan bir çox alim və şairlərin sel kimi axdığına şahid oluruq. İran şe'ri hind mühitində qərib və incə təşbihlər, qaranlıq istiarələr, ləfzi və mə'nəvi sənətlərin çoxluğu ilə seçilən yeni bir üsluba malik olur. Ədəbiyyatçılar arasında Hindistan üslubu (səbk-i hindi) deyilən bu yeni məktəb İrandan çox Mavəraünnəhrdə və xüsusilə, XVIII əsrdən başlayaraq Türkiyədə də böyük rəğbət qazanmışdır. Lakin, əcəm şe'rinin tənəzzülə uğraması aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Yə'ni əski vadidə sufianə şe'rlər, qəsidələr və qəzəllər artıq nüfuzdan düşmüşdür. Onların yerinə isə bir tərəfdən şiəlik ideologiyasını tərənnüm edən qəsidələr, **Əli** və **Fatiməyə** və onların uşaqlarına (yə'ni imamlara) aid mədhiyələr, mərsiyyələr kimi dini şe'rlərlə yanaşı, digər tərəfdən də çox açıq və adətən eşq və şöhrət şe'rləri, saqinamələr, şəhrəngizlər (və ya şəhra şublar), həcv və lətifələr üslubunda yazılmış mənzumələr yaranmışdır.

Bu yuxarıda saydıqlarımıza əski mövzuları təkrarlayan məsnəvilər, yaxud, hökmdarlara məxsus şahnamələri (mənzum tarixlər) də əlavə etmək olar. Bu şahnamələr əvvəlki dövrlərdə yazılanlardan məzmunca o qədər də fərqlənmirdi. Nəsr sahəsi genişlənməmişdi, yə'ni əskidən, ümumiyyətlə, ərəb dilində yazılan kəlam, fiqh və hədis kitabları artıq fars dilində yazılmağa başlanmışdır. Bu dövrdə tarixi əsərlər və münşəatlar da çoxalmışdır. Lakin, ədəbi tə'sir baxımından əski əsərlər bu dövrlərdə də çox qiymətli hesab edilirdi. Nasirlər və münşilər əski dövrlərin ustadlarını çox aşağı səviyyədə təqlid etməkdə idilər. Xülasə, istər nəzmdə və istərsə də nəsrə fikir və üslub baxımlarından çox açıq bir geriləmə gözə çarpmaqdadır.

Səfəvilər dövrünün indiyə qədər heç əhəmiyyət verilməyən və tədqiq edilməyən xüsusiyyətlərindən biri türk dilinin və türk ədəbiyyatının bu əsrlər əsnasında böyük bir mövqə qazanmasıdır. Hökmdar ailəsinin, bütün hərbi aristokratiyanın və ordunun ana dili olaraq türk dili, yə'ni Azəri ləhcəsi rəsmi dil və ədəbiyyat dili kimi sarayda və divanda fars dilindən sonra ikinci yeri tuturdu. İran mədəniyyətinin və fars dilinin heç azalmayan nüfuzuna baxmayaraq, sarayda, orduda, aristokrat mühitində, türk şəhər və kəndlərində, türk tayfaları arasında danışmaq dili kimi türk dili hakim idi. «Tarixi aləm ara-i Abbasi», Övliya Çələbinin «Səyahətnamə»si və İranda olan Osmanlı səfirlərinin raportları təşkil

etdiyi Şərq mənbələri bunu açıqca göstərdiyi kimi, Qərbi Avropadan olan **Pietro della Valle**, **Kardin**, **Tavernier**, **Sanson**, **R. du Mane**, **Olearius** və **Qrakias de Silva Fiqvəroden** kimi səfir və səyyahların ifadələri də bunu təsdiq etməkdədir. Həmçinin **P.del- la Valle** (Voyages de Pietro della Valle, yeni nəşri, Rouen, 1745, III, 43 v.d.) **I Şah Abbas** dövründə rəsmi dil olaraq fars dilinin əhəmiyyətini də ayrıca olaraq qeyd etməkdədir. Dövlətin daxili işlərində rəsmi dil olaraq fars dilinin işlədilməsinə müqabil, digər dövlətlərlə siyasi danışıqlarda fars dili ilə bərabər türk dili də işlədilirdi. Şərqdəki hökmdarlara, Krım xanlarına və rus çarlarına daha çox cığatayca, Avstriya və Polşa krallarına, Osmanlı sarayına isə göndərilən məktublar osmanlıca yazılırdı. Kalmıq valilərinə göndərilən məktublar bə'zən cığatayca, bə'zən də osmanlıca olurdu (Bu xüsusda XVII əsrə aid bə'zi rəsmi məktubların üzləri xüsusi kitabxanamızdadır. Ayrıca Şah Səfi dövründə İstanbula göndərilmiş bir məktub; Tarixi Təbrizi, Raqıp paşa kitabxanası, № 211; IV Murad dövrünə aid bə'zi türkcə məktublar üçün baxın: Hammer. Dövləti Osmanıyyə tarixi, IX, 306; Bir də Firudin bəy münşəatı və Osmanlı münşəat məcmuələri, L.Faketenin nəşr etdiyi türkcə iki məktub; İran şahlarının türkcə iki məktubu, TM, V). XIII əsrdən bəri güclü inkişaf etmiş və ədəbi məhsulları İran Türkləri arasında da hələ XIV əsrdən bəri yayılmağa başlamış olan Osmanlı ədəbiyyatı və Osmanlı ədəbi ləhcəsi Səfəvilər dövrü İranında Azəri türkləri arasında əsla məchul olmamışdır. Eyni kökdən gələn və heç bir zaman böyük fərqlər göstərməyən bu iki qardaş ləhcə məhsullarının İran və Türkiyə arasındakı sıx münasibətlər nəticəsində sür'ətlə hər iki dövlətdə də yayıldığını düşünsək, Səfəvi divanında Osmanlı ləhcəsinin işlədilməsi səbəblərini asanca anlayarıq. **Şah Təhmasibin** Osmanlı şairlərindən **Xəyali** və **Rəhminin** qəzəllərini bəyənmişdir. Bundan başqa, **Şah Təhmasibin** böyük şair Baki ilə tanışlığını, hələ əvvəlki Osmanlı şairlərinin əsərlərinə də yabançı olmadığını və Hind dənizindəki uğursuz təşəbbüsündən sonra quru yolla Türkiyəyə qayıdan **Katibi** ləqəbli **Seydi Əli Reisin** Osmanlı ləhcəsi ilə yazdığı şe'rlərin Səfəvi sarayında zövqlə oxunduğunu Səfəvi təzkirəçisi **Sadiqi** xüsusilə qeyd edir. Cığataycaya gəlincə, xüsusilə, **Nəvaidən** sonra bütün türk məmləkətlərində böyük bir nüfuz qazanan bu ləhcə ədəbiyyatı yalnız **Teymurlular** dövründə daha çox yayıldığı Xorasanda deyil, İranın hər tərəfindəki türk ziyalıları arasında qəbul edilərək sevilməkdə idi. Cığatayca yazmaq dəbi Hind və Osmanlı sarayları ətrafındakı türk şairləri kimi İran türkləri arasında da güclü idi. **Şah Təhmasib** dövründə **Nəşatinin İbn Bəzzazın** məşhur «Səfvat əl-səfa»sını Cığatay ləhcəsi ilə tərcümə etməsi (Ricu, Cat. of the turk. Mss. s. 281) Şərq türkləri arasında Səfəvi təbliğatı aparmaqdan çox bu ən'ənənin tə'siri ilə olmuşdur. Həmçinin **I Şah Abbasın** kitabçısı **Sadiqinin** «Məcmə əl-Həvass» adlı şe'rlər təzkirəsini Cığatayca yazması, yenə bu dövrdə **Şirvanlı Ətiqinin** Cığatayca yazmış olduğu şe'rləri də bu ən'ənənin nüfuzunun olmasını göstərməkdədir. Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatlarının İran türkləri üzərindəki bu nüfuzunu Səfəvilərdən sonrakı dövrlərdə də görəcəyik. Bütün bu ümumi mütalilərdən sonra Azəri ədəbiyyatının Səfəvilər dövründəki təkamülünü xronoloji bir surətdə xülasəsini verməyə çalışaq. Bu dövrün ilk şairi olaraq dövlətin böyük qurucusu **I Şah**

İsmayılı göstərmək lazımdır. **Xətai** ləqəbi ilə farsca şe‘rlər yazmağından başqa, türkcə gözəl məsnəvi və rübailərdən ibarət olan bir «Divan»ı və ayrıca «Dəhnamə» adlı bir məsnəvisi olan bu şair eyni ilə **Nəsimi** və **Həbib** kimi qatı bir hürufi idi. Bir az **Həbibinin** və daha çox **Nəsiminin** tə‘siri altında əcəm əruzü ilə yazdığı mənzumələrdən başqa, sırf dini təbliğat məqsədi ilə heca vəznü ilə qoşma şəklində dördlüklər də yazmışdır. Bunlar Anadolu qızılbaşları və bektəşi – hürufilər arasında son zamanlara qədər oxunmuşdur (Bunlardan nümunələr üçün bax: Sadəddin Nüzhet. Bektəşi şairləri, 1930, s. 135-169). Qızılbaş şairlərinə aid bir neçə mənzumələrin də ona istinad edildiyi unudulmamışdır. Ona aid əsil motivləri ayırmaq üçün yeni antologiyalardan çox **Xətai** «Divan»ının əski nüsxələrinə müraciət etmək lazımdır. Əski bir nüsxədən alınaraq bə‘zi hissələri 1923-cü ildə Bakıda «Maarif və Mədəniyyət» məcmuəsində çap olunmuş «Dəhnamə»nin tam bir nüsxəsi Leninqradda Asiya muzeyində 1039-cü ildə yazılmış bir məcmuə içərisində olmaqla saxlanan əlyazmalar arasındadır (№ 297). 1400 beytdən çox olan və məfulu məfailun faulun vəznü ilə yazılan bu məsnəvidə qısa bir tə‘rifdən sonra Şah-i Mərdan (Əli) haqqında mədhiyyələr və ayrıca «Allah- Məhəmməd- Əli» salavatını açıqdan-açığa tərənnüm edən bir dördlük vardır. Ara-sıra eyni vəznüdə qəzəllər ilə də bəzənən bu qəzəl məsnəvi dilinin və nəzm texnikasının qüvvətli olmasına baxmayaraq, tez-tez sadə və canlı təbiət təsvirlərini əhatə etməkdədir. Avropa kitabxanalarında yaxşı nüsxələrinə təsadüf edilən divanın XVI əsrdə yazılmış bir nüsxəsi Ərdəbil kitabxanasındadır. Şairimizin ədəbi və ruhi şəxsiyyətini göstərən ən gözəl parçalar da elə bu nüsxədədir (Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani Azərbaycan» adlı əsərində bəhs edilən «Nəsihətnamə» divan içərisindədir. «Mənəkib əl-əsrar və behcət əl-əhrar» isə bir məsnəvi olmadığı kimi, Xətaiyə istinadı da səhvdir; Bax: Fuad Köprülü. Türk edebiyatına ilk mutasavvıflar, əlavə və səhvlərin düzəliş hissəsi). Əvvəllər şe‘rə və şairlərə çox maraq göstərirkən, sonradan zahidənə münasibətlərin tə‘siri altında yalnız dini şe‘rlərə qiymət verən **I Təhmasibin** sırf fars dilində deyil, ara-sıra türkcə şe‘rlər də yazdığını əlimizdəki bə‘zi nadir nüsxələrdən öyrənirik (xüsusi bir kitabxanamızdakı bir məcmuədən Qanuni Süleyman ilə bir deyişməsi də vardır). Bu illərə aid olaraq 931-ci ildə yazılmış və müəllifi məchul bir «Leyli və Məcnun» (Rieu, eyni əsər, s. 258) məsnəvisi ilə Füzulinin «Bəngü badə» məsnəvisini göstərə bilərik. Azəri ədəbiyyatı qədər Osmanlı ədəbiyyatının təkamülündə də böyük bir nüfuzu olan Füzulidən bəhs etməyəcəyik». «Divan»ı və «Leyli və Məcnun»u Təbrizdə də bir neçə dəfə nəşr olunmuş olan bu ilahi şair İran türklərinin adətən müqəddəs kitabı sayılan külliyyatı ilə türk dilini yüzillərlə yabançı tə‘sirlərdən qorumağa müvəffəq olmuşdur.

Azəri ədəbiyyatının XVI əsrdə yetişdirdiyi bir çox şairlər də vardır ki, bunlardan **Bidari**, **Səhabi**, **Məsihi**, **Pənahi**, **Məşrəbi**, **Anqa** və **Şahi** kimi Anadoluya gələnələr haqqında Osmanlı təzkiyələrində çoxlu mə‘lumat vardır və əski məcmuələrdə əsərlərinə təsadüf edilir. Xüsusilə, **Bağdadlı Əhdinin** məşhur təzkiyəsində bu dövr Bağdad şairləri haqqında mühüm təfsilata rast gəlinir ki, bunların bə‘zilərində Azəri ləhcəsinin xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. Bunlardan

başqa, bu dövr haqqında başlıca olaraq iki mənbəyə malikik. Birincisi, Səfəvi şahzadəsi **Sam Mirzənin** XVI əsrin ilk yarısına aid «Tuxfa-i Sami»si, ikincisi və ən əhəmiyyətli də **Sadiqinin** Sam Mirzədən sonra yazmış olduğu «Məcmə əlhəvas» adlı təzkirəsidir. Tərcümə və xülasələri ilə bir əsrdən çox dövrdən bəri Qərb şərqşünaslarına məlum olan «Tuxfa-i Sami» bu son illərdə **Vahidi Dəstgərdir** tərəfindən çox qüsurlu və tənqidsiz olaraq nəşr olunmuşdur (Tehran, 1314). Yalnız İran sənəti və ədəbiyyatı üçün deyil, Azəri ədəbiyyatı üçün də çox mühüm bir mənbə olan «Məcmə əlhəvas»dan isə heç istifadə edilməmişdir (Brovi İran ədəbiyyatı tarixində bundan heç bəhs etmir; Grund. diran. Philolga isə yalnız Qotha nüsxəsi tək olaraq qeyd olunur. Halbuki Leninqradda digər bir nüsxəsi məlum olduğu kimi (Bax: Smirnov. Monuscrits tures de L'institut des Langues orientales. Peterburg, 1897, s. 139), üçüncü bir nüsxə də Parisdədir (Bibl.Nat., S.T., № 1002 və Blochet, eyni əsər, II, 126; Bu tədqiq olunmamış əsərin farsca və Şərq türkcəsi, yəni cığatayca yazan şairlərdən bəhs etdiyini **Blokhet** qeyd etməkdədir). Bu kitabın İstanbulda da müxtəlif nüsxələri vardır (Nuruosmaniyyə kitabxanası, № 3720; Universitet kitabxanası, Xalis əfəndi əlyazmaları № 1844 və 6781; bir nüsxə də xüsusi kitabxanamızdadır; bu əsərdən bəzi xülasələr üçün bax: Xacə Fahim, Səfünial-şüara, İstanbul, 1259; Ləbib, Cavahiri multakata, İstanbul, 1286).

«Tuhfa-i Sami»də türk dilində yazmış olan aşağıdakı şairlərin adı çəkilir: **Ayqut Sultan** (ölm. 956=1549); Sam Mirzənin xüsusilə hörmət etdiyi **Yusif bəy**; türk dilində tərtib olunmuş divanı olan və «Küy-u çevkan»a nəzirə olaraq türkcə bir məsnəvi yazan **Xəyali** (ölm. 952=1544, Qəzvin); **Naranci Sultan**; **Yusif bəy Tuşimal**; Xorasan türklərindən olub şe'rlərində əli-ilahi və hürufi əqidələri çox açıq olan **Tufayli**; **Əmni** (ölm. 955=1548); sərbəst dini şe'rlər yazdığı söylənilən **Yerilmiş bəy**; **Cədidi** (ölm. 939-1533); intihalları ilə məşhur olan **Susani** və **təbrizli Kalimi**. Həmçinin elimizdə türkcə şe'rləri olan bir neçə şair var ki, **Sam Mirzə** onlardan bəhs etməklə bərabər, türkcə yazdıqlarını da açıqca göstərmişdir. Məsələn: qəzvinli xəttat **Kişvəri** (bu şairin bəzi qəzəlləri müasirlərindən Tufayli, Xətai və İlahinin bəzi qəzəlləri ilə birlikdə yuxarıda göstərdiyimiz «Dəhnamə-i Xətai» adlı məcmuədədir). Bu açıq dəlilə əsaslanaraq «Tuhfa-i Sami»də adları çəkilən türk nəslindən olan bir çox şairin də Azəri ləhcəsi ilə şe'rlər yazdıqlarını ehtimal edirik. Bəzilərinin əsərlərində Anadolu, bəzilərinə isə Cığatay ləhcələrinin təsiri gözə çarpan bu şairlərdən ölüm tarixləri göstərilməyənlər 957 (1550)-ci ildə hələ həyatda idilər. Çox tanınmış bəzi Osmanlı və Cığatay şairlərindən də bəhs edən **Sadiqinin** bizə tanıtdığı Azəri şairləri bunlardır: **Fikari** ləqəbli **Murad xan bəy Teymur xan**; **Əməni** təxəllüslü **bayburtlu Məhəmməd bəy** (bəzi türkcə şe'rləri Brit.Muz.-də olan Əməninin /doğ. 945 – ölm. 1016-cı ildən sonra/ bu adam olması ehtimal olunur); **Sadiq** ləqəbli **Əli xan Mirzə**; **İsgəndər Münşinin** türkcə gözəl bir rübaisini qeyd etdiyi **Şahqulu bəy Rumlu**; **Piri bəy**; **Kirami**; Xoy ətrafında İvaqlı bölüyünə mənsub **Mirzə Məhəmməd**; Bağdadlı **Qılıç bəy**; xalq musiqiləri ilə məşhur olan **Şəmsi** ləqəbli **Məhəmməd bəy**; **Mövlana Türkmən**; **Tənhan bəy**; **təbrizli hakim Bədii**; divan sahibi **təbrizli Şarif** (ölm. 906-1500/1501, Əhsən əl-təvarix, s. 339; divanı **İndia Offike**

kitabxanasındadır); şirazlı **Mövlanə Şahifi**; marağalı qazi **A'raci** (topal olduğu üçün bu ləqəbi almışdır); Ərdəbil qazilərindən **Bakai Sadiqi** yuxarıda adı çəkilən **Susani bəydən** bəhs edərkən Həmədanda öldüyünü və onun «Divan»ını tamamladığını söyləyir. Əfşar tayfasına mənsub olub **I Şah Abbas** dövrü haqqında «Abbasnamə» adlı farsca məsnəvilər və şe'rlər yazan türkcə və farsca münşəat məcmuəsi tərtib edən **Sadiqi** dövrünün məşhur bir şəxsiyyəti olmuşdur. O, məşhur nəqqaş **Müzəffərəlinin** ən tanınmış şagirdlərindən olub macəralar dolu bir həyat sürdükdən sonra bir müddət **I Şah Abbasa** kitabxana müdiri olmuşdur. Lakin sonralar şiltaq xasiyyətinə görə haqqı ödənilməklə vəzifəsindən uzaqlaşdırılmışdır. (Bax: Aləm ara-i Abbasi, «Tahiri Nəsrəbadi» təzkirəsi və xüsusilə «Məcmə əl-həvass»da həyatına və əsərlərinə aid ətraflı yazılmışdır. Hələlik ona aid ən ətraflı tədqiqat əsəri budur: Məhəmməd Əli Tərbiyət, Sadiqi-i Əfşar, Məcələ-i ərmağan, Tehran, XVI, 15). Türkcə şe'rlərindən və nəsr əsərlərindən başqa, Cığatay ləhcəsi ilə şairlər təzkirəsi yazması Azəri şairləri ilə bərabər, Osmanlı və Cığatay şairlərindən də bəhs etməsi türkcəsinin müxtəlif ədəbi ləhcələrini çox yaxşı bildiyinə və geniş mə'nada türk mədəniyyətinə qiymət verdiyinə dəlalət edir.

Bu adlara əlavə olaraq türkcə şe'r söylədiklərini başqa ədəbi və tarixi mənbələrdən öyrəndiyimiz bə'zi şairləri də qeyd edək. **Şah Təhmasibin** qardaşı şair **Bəhram Mirzənin** ikinci oğlu **İbrahim Mirzənin** müxtəlif sənət növlərindən başı çıxdığı və sənətkarları himayə etdiyi, zəngin bir kitabxanası olduğu mə'lumdur. Şair **Cahi** təxəllüsü ilə farsca və türkcə gözəl şe'rlər də yazmışdır və 984-cü ildə (1576) **II İsmayıl** tərəfindən qətlə yetirilmişdir (Bax: Aləm arz-i Abbasi, 1, 149; bu şahzadə haqqında və ümumiyyətlə, Səfəvi sülalələrinə dair Zambaur, Manuel de gencal. Et de chronol. Pour l'histoire de l'Islam'da verilən mə'lumat natamam və səhvdir).

I Təhmasib dövründə Təbriz valiliyində olan **Yusif** adlı və təxəllüslü bir Azəri şairinin türkcə «Divan» (Universitet kitabxanası, Xalis Əfəndi, yazm. № 90; Muxyi-i Gülşəninin «Kafiya» risaləsində) tərtib etmiş olduğunu da bilir ki, bunun **Sam Mirzənin** bəhs etdiyi Yusif adlı iki şairdən biri olduğu ehtimal olunur. «Aləm ara-i Abbasi»nin (II, 652) müəllifi **Şah Məhəmməd Xüdəbəndə** dövründə məşhur siyasi xadimlərdən **Müsəyyəb xanın** yazdığı türkcə bir şe'ri yayıldığı kimi, 1020-ci il hadisəsi zamanı Əsədabad məlikzadələrindən olub kəncliyində idarəetmə işlərində yaxından iştirak etmiş olan və Kurçılar vəziri olarkən vəfat etmiş və cənazəsi Məşhədə aparılan **Məlik bəyin** də farsca və türkcə şe'rləri olduğunu qeyd edir.

Bu əsrin sonlarında yaşayan və **Füzulinin** oğlu **Fəzlinin** qızılbaşlar əleyhinə yazdığı şe'rə cavab yazan Təkəlü qəbiləsinə mənsub **Şahiyini** də unutmamaq lazımdır (Bax: Danişməndani Azərbaycan, s. 300). Xoy və Səlməsin qazisi olan **Sədullahın** oğlu, sonradan bu vəzifəni tutan **qazi Abdullah Xoyi** (ölm. 991, Səbzvar) farsca və türkcə şe'rləri ilə şöhrət qazanmışdır. Onun bir müddət Səfəvi divanında türkcə katiblik etdiyi də mə'lumdur (eyni əsər, s. 266, «Gülüstan-i hunar»dan götürülmüşdür). Osmanlı ordusunun Təbrizi işğalı zamanı Gilan hökmdarı **Əhməd xanın** yanına gedən lakin, umduğu hörmət və izzəti

görməyərək gilanlılara həcv yazan **Raqib** təxəllüslü təbrizli **Kəlbəli** (ölm. 1002=1593/1594) də farsca və türkcə yazdığı şe‘rləri ilə şöhrət qazanmışdı (eyni əsər, s. 157, 315). Gilanda iki əsr yarım qədər hakimiyyətdə olan «Kərkiya» sülaləsinə mənsub olan bu **Əhməd xan** Səfəvilər ilə etdiyi uzunmüddətli mübarizələrdən sonra Osmanlıya mühacirətə getməyə məcbur olmuş və bir müddət Osmanlı-Səfəvi münasibətlərinin pozulmasına səbəb olmuşdur. O, şe‘r və musiqi ilə yaxından maraqlandığından yalnız farsca deyil, Azəri ləhcəsi ilə türkcə şe‘rlər də yazmışdır (Sadəddin Nüzhet, Türk şairləri, I, s. 284. Bu yazıda **Əhməd xanın** siyasi həyatı haqqında **Xəlil Ədhəmin** TTEM, № 88-dəki məqaləsinə müraciət edilmişdisə də, İran mənbələrindən heç istifadə edilməyərək yazılan bu məqalə tamamlanmağa və düzəldilməyə möhtacdır). «Həft iqlim»də türkcə bir rübaisi qeydə alınan bir neçə dildə şe‘r söylədiyi bildirilən Yaqub Ərdəbili də bu əsrdə fəaliyyət göstərmişdi. Hindistanda Baburlar dövründə **Xan-ı Xanan** təxəllüslü **Rəhim xanın** yanında olan şairlərdən **həmədanlı Siyani** də bu əsr şairlərindəndir (Mə‘əsir-i Rəhimi, 1391, III). Mə‘lumat vermə xüsusiyyətinə görə çox zəif olan bu xülasə də göstərir ki, Azəri ədəbiyyatı, xüsusilə, nəzm sahəsində güclü bir inkişaf yolu tutaraq müasir İran şe‘rinin təkamülü ilə ahəngdar olaraq onu qüvvətli nüfuzu altında bir tərəfdən **Nəsimi**, **Füzuli** və **Nəvai** kimi Azəri və Cığatay şairlərinin, digər tərəfdən də Osmanlı ədəbiyyatının təsirləri altında olduqca zəngin məhsullar vermişdir.

XVII-XVIII əsrlərdə bu təkamülün daha geniş bir halda inkişaf etdiyini görürük. İrandakı müxtəlif dilləri və ləhcələri (Mə‘əsir-i Rəhimi, II, s. 592: Gilani, mazandarani, şirvani, gürcü, qumuq, çərkəz və türkmən) incəsənətin bir çox növlərini bilən (eyni əsər, 1689, III) **I Şah Abbasın** son zamanlarında şöhrət qazanan **Məsihi** «Dam-udanə, Zənbür-ü əsəl», «Vərqa və Gülşən» adlı üç məsnəvi yazmışdır. 1038-ci ildə tamamlanan və **I Şah Səfiyə** ittihaf olunan bu əsərin bir nüsxəsi Britiş Muzeyindədir (Ricu, s. 209). Bə‘zi məcmuələrdə məşhur **Şeyx Səfi Ərdəbiliyə** istinad edilən bə‘zi türkcə qəzəllərin (Seyid Əhməd Kəsrəvi, Azəri ya zəban-i basitan-ı Azərbaycan, s. 24) aşağıda da adı çəkilən bu əsr şairlərindən **Şahqulu bəyə** aid olduğu söylənə bilir (bu dəyərli şair haqqında bax: Maarif və mədəniyyət məcmuəsi, Bakı, 1925, № 1 (21), s. 32). Əcəm və türk ədəbiyyatları və xüsusilə Hindistandakı İran şairləri üzərində çox güclü təsiri olan və **Şibli Numani** kimi bə‘zi mütəxəssislər tərəfindən üslubunun və fikirlərinin yeniliyi baxımından qəzəl tərzində İran şe‘rlərinin son böyük ustadı sayılan təbrizli **Şə‘ibin** 17 türkcə qəzəli və farsca-türkcə müləmmələri vardır. Bu əsrdən başlayaraq bir çox Azəri və Osmanlı şairləri tərəfindən onlara müxtəlif nəzirələr yazılmışdır. 1081-ci ildə İsfahanda ölən bu şair sağlığında da Hindistan, İran və Türkiyədə də böyük şöhrət qazanmış və **II Şah Abbasın** sarayında «məlik əl-şüara» adını da almışdır (Bax: Danişməndani Azərbaycan, s. 217-226; E.Browne, Persian literature in modern times, Cambridge, 1924, s. 265-277). 1642-1677-ci illər arasında səltənət sürən və İsfahanda tikdirdiyi bir çox

abidələrdən başqa, himayə etdiyi şair və alimlərin ona itihaf etdikləri əsərlərlə fikir və sənət həyatını canlandıran bu hökmdar **Sani** təxəllüsü ilə yazdığı türkcə və farsca şe‘rləri ilə də tanınmışdır (Bax: Təzkiyəyi Tahiri Nəsrabadi, nəşr. Vahid Dəstgərdir, s. 10). Bu dövr şairləri arasında Urmiyə Əfşarlarından olub bu gün də **Tərzi** adını daşıyan kənddə anadan olmuş **Tərzi** xüsusilə diqqətəlayiqdir. Son illərdə çap olunan kiçik «Divan»ı sayəsində (Divan-i Tərzi Əfşar, nəşr edən: Təməddün Rizaiyyə) əsərləri haqqında aydın bir fikir yürütmək kifayətdir. **Tərzi** farsca və Azəri ləhcəsi ilə yazdığı mənzumələrdən başqa, çoxlu sayda türkcə sözlər işlədərək onları fars dilinin qrammatikasına görə dəyişərək bir çox şe‘rlər yazmışdır. O, icad etdiyi bu yeni və qəribə tərzdən başqa, duyduğu qüruru ifadə etməkdən də çəkinməmişdir. **II Abbasın** və **Səfinin** türk dilində danışılan saraylarında çox vaxt qoşa gedən və xüsusilə **Şah Səfi** tərəfindən təşviq edildiyi anlaşılan bu uydurma ədəbi dil **Molla Fəvki** kimi bə‘zi müasirləri tərəfindən də təqlid edilmək istənilmişdisə də, klassik fars dili qarşısında çox dayana bilməmişdir (Tahir-i Nəsrabadi, Tərzinin onu təqlid etdiyini söyləməkdədir; Bax: Təzkiyə, s. 408). Ancaq, bu tərz şe‘rlər, əsasən, əyləncə və zarafat məqsədi ilə yazılan şe‘rlərdir ki, bunlara əski ədəbiyyat istilahında «təzrik» adı verilir. Səfəvilər dövründə çox yayılan bu tərziliklə yazılmış əsərlərdə müləmmə üsulundan daha çox istifadə edildiyi görünür. Səfəvi hökmdarı **I Hüseyin** (1694-1722) dövrünün “məlik əl-şüara”sı olan **Mihri Ərəb** ərəb, fars, türk sözlərini ərəb qrammatikasına görə işlədərək bir çox qəzəllər yazmışdır (Bu şair haqqında bax: Hidayət, Məcmuə əl füsəha). Həcv və zarafata çox meyilli olan **Tərzinin** həqiqətən Azəri türkcəsi ilə yazdığı şe‘rlər bu ədəbiyyatın gözəl məhsullarından biri sayıla bilər (Bu şair haqqında bax: İrənşəhr, № 12; Ayanda, № 8/9; Məcəllə-i ərmağan, XIII məcmuələrindəki məqalələr). Yenə bu əsrdə Azərbaycanın tanınmış şairlərində olub **Şə‘ibin** də hörmətini qazanmış **Dərüni** (Danışməndani Azərbaycan, s. 146) əslən təbrizlidir. Onun türk soylu ailəsi **I Şah Abbas** dövründə İsfahana gələrək orada yerləşmişdir. Bir türk ailəsinə mənsub olan və XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində «Divan»ı və müxtəlif məsnəviləri ilə İran və Hindistanda böyük bir şöhrət qazanaraq adətən **Şə‘ibə** xələf sayılan və ara-sıra türkcə qəzəllər yazan **Tə‘sir** təxəllüslü **Mirzə Mövsünü** (eyni əsər, s. 77-81), 1078-ci ildə Bəndərabbasın valisi olan **Rzaqulu xanı** (Təzkiyə-i Nəsrabadi, s. 31), farsca şe‘rləri ilə tanınmış olmaqla bərabər, türkcə mənzumələr də yazan **Mirzə Cəlal Şəhristanini** (eyni əsər, s. 33) və Təbriz şeyxülislamı Mirzə Saleh Təbrizini (eyni əsər, s. 103) də göstərə bilərik. **II Səfi**, yə‘ni **Şah Məhəmməd Səfəvi** dövrü (1077-1105) adamlarından olub, **Avcı elinə** mənsub olan, zəka və qabiliyyətinə görə bir çox işlər həvalə edilən **Məlik bəy Avcının** 63 qəzəldən ibarət kiçik bir «Divan»ı Berlin kitabxanasının fars dilində yazılmış əlyazmalar

arasında «Gancina» adlı bir məcmuədə mövcuddur (bax: W.Perdsch, Katal. D pers. Hss. Berlin, № 209; bu kiçik «Divan» Əhməd Cəfəroğlu tərəfindən təshihsiz bir şəkildə nəşr olunmuşdur; bax: Azərbaycan Yurd Bilgisi, İstanbul, 1933, Sayı 13, 14, 15). Bu dəyərli şair üzərində bir tərəfdən **Füzulinin**, bir tərəfdən də **Şə'ibin** tə'sirləri açıqdan-açığa görünür. Yenə bu əsrdə şöhrət qazanan **Qövsü Təbrizinin** türkcə şe'rləri də ədəbi qiymət baxımından diqqətəlayiqdir (Rieu, c. 209; Universtet kitabxanası, Ulduz türkcə əlyaz., sayı 44; Danişməndani Azərbaycanın müəllifi 6000 beytlik farsca və türkcə bir «Divan» nüsxəsinin onda olduğunu yazır. Salman Mümtaz tərəfindən 1925-ci ildə Bakıda nəşr etdirilən «Divan-i Qövsü» natamamdır. «Danişməndani Azərbaycan»ın müəllifi bu **Qövsü** ilə «Tuxfa-i Sami»də bəhs olunan eyni təxəllüslü bir şairi bir-birinə qarışdırmışdır). Qəsidə, qəzəl və rübailərində **Füzuli** və **Sə'ib** tə'siri görünən və gözəl bir parçasını Çələbizadə Aşimin təzmin etməsinə XVIII əsr Osmanlı şairləri tərəfindən də məchul olmadığı anlaşılan **Qövsü Mirzə Tahir Vahidin** bağbanı təsvirində bir tərcibənd yazmışdır. Biz bunun sayəsində onun dövrünü açıqca anlaya bilirik. Çünki **Mirzə Tahir Vahid Təbrizi** II Şah Abbası səlnaməçisi və 1101-ci ildə **II Səfinin** vəziri sifətilə dövrünün şöhrətli və nüfuzlu bir şəxsidir. Atası **Məhəmməd Təkiəddin xan** II Şah Abbasın sədr-ə'zəmi olub, 1055-ci ildə oğlunu səlnaməçi təyin etdirmişdir. 1120-ci ildə vəfat etmiş **Vahidin** yazmış olduğu tarixi əsərindən və farsca-türkcə divanından başqa, çox məşhur olan bir münşəatı da vardır. Bu münşəat 1826-cı ildə Kəlküttədə və 1844-cü ildə Luknovda nəşr olunmuşdur (təfsilatı üçün bax: Rien). Bu əsrə aid bir məcmuədə **Mavhub, Nazim, Baba Fiqani, Nəbi, Sihhət, Məvci, Ləşkəri, Amin, Mehrəli Təbrizi, Nüsrət, Məczub, Visali, Zayiri, Şəfiqulubəy, Qövsü** təxəllüslü bir neçə Azəri şairlərinin şe'rləri mövcuddur. Bunların XVII əsrə mənsub olduğunu bildiyimiz son iki şairin əsərləri ilə bir yerə toplanmış olmasına görə adları çəkilən digər şairlərin də bu əsrə mənsub olduğunu təxmini olaraq qeyd edə bilərik. Bunlardan **Şeyxəlislam Təbrizi** təxəllüsünü də götürmüş olan **Məvcinin** 26 qəzəli onun ədəbi əhəmiyyət və qiymətini açıqca göstərməkdədir (Halis Əfəndi kitabxanasındakı bir məcmuədə). Leninqradda Asiya Muzeyində saxlanılan əlyazmalar arasında olan bir məcmuədə (Sayı 311) **Məvci, Miri bəy** və **Avarə bəy** adlı üç Azəri şairinin mənzumələrinə təsadüf etmişdim. Bu Məvcinin bizim bəhs etdiyimiz şair olduğu və digər ikisi də yenə bu əsrə mənsub olduğu təxmin edilə bilər. «Danişməndani Azərbaycan»da heç bir məxəz və tarixi göstərilməyərək sadəcə türkcə iki beyti verilən Məvci (Əhər şəhərinin şeyxülislamı) da bizim bəhs etdiyimiz şair olması mümkündür. Bu əsrdə Hindistanda türk saraylarında yaşayan İran şairləri arasında da türkcəsi ilə şe'r yazanlara təsadüf olunur. Baharlu oylağına mənsub olub **Şah Əkbər** dövründə

böyük bir nüfuz qazanan, farsca və cığatayca şe'rləri ilə də məşhur olan **Bayram xanın** nəvəsi **Şahpəsənd** məiyyətinə olan və onun ölümünə türkcə bir rübai söyləyən **Kəlbəli bəy Baharlu** (bax: Mə'əsiri Rəhimi, II, s. 653) bunlardandır. Yenə bu əsrdə müxtəlif səbəblərlə Türkiyəyə gələn şirazlı **Aiqa** və **İtri**, gilanlı **Halimi**, isfahanlı **Yakina**, **Tə'ib** kimi bir neçə Azəri şairləri haqqında Osmanlı mənbələrində mə'lumat vardır. Övliya Çələbi (Səyahətnamə, II, 253) Təbrizdə 78 şair olduğunu söyləmişdir. O, bunlardan bə'zilərinin adlarını qeyd etdiyi kimi Diyarbəkrdə xalq dili ilə, yə'ni Azəri ləhcəsi ilə qoşmalar yazan və **IV Muradın** ləhcəsi ilə qoşmalar yazan və IV Muradın rəğbətini qazanan **Qəhvəçizadədən** bəhs edir (eyni əsər, II, s. 50).

XVIII əsrin birinci yarısında yetişib fəaliyyət göstərmiş Azəri şairlərindən bir neçəsi haqqında da müəyyən mə'lumata maliklik. 1094-cü ildə İsfahanda anadan olmuş **Mirzə Məhəmməd Münşi Təbrizi** yalnız şe'r və ədəbi elmlərə deyil, eyni zamanda riyaziyyat, astronomiya və musiqi kimi elm sahələrinə də malik idi. O, türk, ərəb, fars, əfqan, hind dillərini və əski yazıları da oxuya bilirdi. Tərtibçiliklə məşğul olduğundan **Münşi** təxəllüsünü almışdı. Əlimizdəki mənbələr türkcə şe'r yazdığından bəhs etmirsə də, dövrün ümumi təmayülünə görə, hər halda şe'rlərində ara-sıra Azəri dilini də işlətdiyi təxmin olunur («Danişməndani Azərbaycan», s. 362). Nə'sə təxəllüsü ilə yazdığı farsca və türkcə şe'rləri 2000 beytlik kiçik bir «Divan»ı təşkil edən təbrizli **Mirzə Əbdülrəzzaq** («Danişməndani Azərbaycan»dakı Əbdülbaqi adlanması səhvdir) **Şə'ib** tə'siri altında qalmış bir şairdir. O, Qaraqoyunlu hökmdarı **Cahanşahın** nəvələrindən olub, riyaziyyatı və siyasəti dərin bildiyindən Mazandaranda maliyyə işlərində çalışmışdı. **Mirzə Əbdülrəzzaq** Nadir şah dövründə Təbrizdə böyük bir şöhrət qazanmış və 1158-ci ildə orada vəfat etmişdir (Lütfəli bəy Azər, Atəşkədə, tab. İran, 1277, müasirlər hissəsi; tab. Bombay, 1290, s. 430; Sübhi Gülşən, tab. Hind. 1295, s. 517; Salman Mümtaz, Füqara Füyuzatı, məcm., I, Bakı, 1920). 1134-cü ildə Səfəvi səfiri kimi İstanbula gələrək hörmətlə qəbul edilən **Murtazaqulu xanın** da **Nami** təxəllüsü ilə türkcə gözəl şe'rlər yazdığını onu çox bəyənən Osmanlı şairlərinin yazdıqlarında aydın şəkildə görürük (Bax: Fuad Köprülü, Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar, Bakı, 1926, s. 46-56). 1140-cı və ya 1150-ci ildə ölən **Nəşat Şirvani** də bu dövrün şairlərindəndir. (Salman Mümtaz, Nəşat-i Şirvani divanı, Bakı, 1925).

IV. Əfşarlar, zəndlər və qacarlar dövrü:

XVIII-XIX əsrlər.

Səfəvilərin süqutundan sonra Azəri türkcəsi Əfşar hətta türk olmayan Zənd xanədanları dövründə saray və ordu dili olmaqda davam etdisə də, Azəri

ədəbiyyatının inkişaf sür'əti azaldı. Bu dövrlərdə yalnız türk dilinə aid aparılmış tədqiqatlar genişləndi. Nadir şahın katibi və səlnaməçisi Astarabadlı **Mirzə Məhəmməd Mehdi** xanın «Sanqlax» adlı böyük türkcə-farsca lüğəti bu dövrdə türkcənin əhəmiyyətini göstərən əsərdir. Bunun «Məbani L-Luqa» adlı iki hissəsi müxtəlif ədəbi türk ləhcələri (cığatay, azəri və osmanlı) haqqında müqayisəli mə'lumata malik bir qrammatikadır (Denisoï Ross tərəfindən 1910-cu ildə «Biblioteca Indica» külliyyatında nəşr olunmuşdur). Buradan anlaşılır ki, Səfəvilər dövründə olduğu kimi, İranlı şərq məmləkətlərində Cığatay ədəbiyyatının və Nəvainin, qərb tərəflərində də Osmanlı ədəbiyyatının nüfuzu, Səfəvilər dövründə olduğu kimi bu dövrdə də davam etməkdədir. Müəllif türkmən və özbək ləhcələrinin bir-birindən fərqli olmaqla bərabər eyni kökdən gəldiklərini, Osmanlı və Cığatay ləhcələri arasındakı bə'zi bənzəyişlərin səbəblərini, Cığatay dilinə müqabil rus və İran türkcələrinin (yə'ni Osmanlı və Azəri ləhcələrinin) eyni qrammatik xüsusiyyətlərini göstərdiklərini anlatmaqla filoloci müşahidə qabiliyyətinə malik olduğunu isbat etməkdədir. İran ədəbiyyatında olduğu qədər, türk filologiyası tarixində də unudulmayacaq bir sima olan **Mehdi xanın** rəsmi Tiflis muzeyindəki bir «Cihanquşa-i Nadiri» nüsxəsindədir (Bax: Məcələyi mihr, Tehran, II, Sayı 7, s. 748). **H.Massenin** yalnız tarixçi olaraq bəhs etdiyi **Mehdi xanın** türk dili üzərindəki bu çalışmaları son illərdə **A.N.Samoyloviçin** diqqətini də cəlb etmişdir (Mirzə Mehdi xan, XVIII əsr İran türkolocu, Bakı, 1927). Bu dövr Azəri şairlərindən 1170-ci ildə Təbriz ətrafında Dahharkan (xalq arasında Tufarqan) qəsəbəsində vəfat etmiş və əhli beytə aid müxəmməs şəklində yazdığı mərsiyyələri ilə şöhrət qazanmış **Nizaməddin Məhəmməd Dahharkani**; 1175-ci ildə Marağa şeyxülislamı olan zaman vəfat edən və **İşraq** təxəllüsü ilə yazdığı farsca şe'rləri ilə «Riyaz əl-fütuh» adlı məsnəvisindən başqa, türkcə şe'rləri, məsnəviləri və mərsiyyələri ilə də məşhur olan **Seyid Fəttah Marağayi**; Ta'ib təxəllüsü ilə türkcə və farsca şe'rlər, xüsusilə də türkcə mərsiyyələr yazan və 1201-ci ildə vəfat edən **Xoylu Hacı Xudavərdini** göstərə bilərik (Bax: Riyazayi əl-cənnət, Universitet kitabxanası, fars dilində olan əlyazmalar arasında). Müəllif bu ilk iki şairin türkcə mərsiyyələrinin böyük bir ədəbi qiymətə malik olduğunu qeyd etməkdədir. Bu dövrdə Nadir şahın ordusunda topçuluq etdiyindən **Topçu** təxəllüsü ilə şe'rlər yazan bir şair (Danışməndani Azərbaycan, s. 87), **Zülali**, **Ağa Məsih Şirvani** (ölm. 1180), **Müştaq** təxəllüslü **Məhəmməd Hüseyn xan** (ölm. 1194) da bu dövrdə şöhrət qazanmışlar (Bu son iki şairin bə'zi şe'rləri Salman Mümtaz tərəfindən Bakıda nəşr olunmuşdur). Həmçinin Nadir şah ən şöhrətli türk şairi Səfəvilərin son dövründə yetişmiş olduğunu söylədiyimiz **Nəş'əyi Təbrizidir**.

Nadir şah 1153-1155-ci illərdə Nəcəfdəki məşhur künbəzi təmir etdirdiyi zaman **Nəşəyi Təbrizi** buna türkcə təriflər söyləmişdi (Nadir dövründə Mərvî Şahcan vəziri olan Məhəmməd Kazımın tək nüsxəsi Leninqradda Asiya muzeyi kitabxanasında olan «Nadirnamə»sində bu mənzumələrə təsadüf olunur). Bu dövr türk şairləri haqqındakı xülasəmizi tamamlamaq üçün «Atəşkədə» adlı şairlər təzkirəsi və farsca şe'rləri ilə İran ədəbiyyatında mühüm bir yer tutmuş olan Azər təxəllüslü **Lütfəli bəyi** də unutmamaq lazımdır. **Beqdili** qəbiləsinə mənsub olub 1123 (1711)-ci ildə İstanbulda anadan olmuş və 1781-ci ildə vəfat etmiş **Lütfəli bəyin** Azəri ləhcəsi ilə də şe'rlər yazmış olduğu indiyə qədər heç bir mənbədə təsbit edilməmişdir. Mən Tehrandə İranın gənc və qiymətli tədqiqatçılarından **Sə'id Nəfisnin** kitabxanasındakı bir məcmuədə bu tanınmış ədibin türkcə yazmış olduğu şe'rlərinə təsadüf etdim. Əsasən XVI-XIX əsrlərdə İranda türk nəslindən yetişmiş olan şairlərin mənbələrdə aydın göstərilməsə də, mütləq türkcə şe'rlər yazdıqları haqqında yalnız məntiqi bir nəticə çıxarmaq deyil, bir çox misallara da istinad edən qənaətim bununla təkrar qüvvətlənmiş oldu. Hər halda **Əfşarlar** və **Zəndilər** dövrü daha doğrusu Səfəvilərin son süqut dövründən başlayaraq XVIII əsrin sonuna qədər keçən zaman İran ədəbiyyatı üçün də durğunluq dövrüdür. Təzkirələrdə adları qeyd olunan yüzlərlə İran şairləri arasında **Xətif İsfahanidən** (ölm. 1198) başqa qüvvətli bir şair gözə çarpmadığı kimi, Azəri şairləri arasında da dini şe'rlər yazan bir neçə şairdən başqa, mühüm bir şəxsiyyət görünməməkdədir. XVIII əsrin son on illərində hərbi və siyasi müvəffəqiyyətlərlə mövqeyini saxlayan Qacar sülaləsi dövründə – XIX əsrdə ədəbi bir inkişaf baş verdi. **Fətəli şahdan** başlayaraq bu sülaləyə mənsub bir neçə hökmdarın və şahzadələrin ədəbiyyat və elmlə məşğul olduqlarını, alim və şairləri himayə etdiklərini, böyük tarixi və ədəbi əsərlər meydana gətirdiklərini bilirik. Avropa mədəniyyəti ilə istər birbaşa, istər də Osmanlı imperiyası və Rusiya vasitəsi ilə əlaqə, Tehran və Təbriz kimi böyük şəhərlərdə daşbasması mətbəəçiliyinin qurulması, rəsmi məcmuələr və illiklər çıxması bu fəaliyyəti gücləndirirdi. Hələ XVIII əsrin sonlarında Səfəvilər dövründə hakim olan hind üslubu dediyimiz tərzin artıq tənəzzülə uğraması xüsusilə İstanbuldakı bir neçə şairləri sənətdə bir yenilik həyata keçirmək üçün monqol istilasından əvvəlki böyük sənətkarları, yəni Səlcuqlar və Qəznəvilər zamanının şe'rlərini təqlid etməyə başlamışdılar. XX əsrdə bu cərəyanın qüvvətləndiyini görürük. **Nə'sat İsfahani** (ölm. 1244), **Sə'ba** (ölm. 1238), **Vüsal Şirazi** (ölm. 1262), **Sürüş** (ölm. 1285), nərdə də böyük şöhrət qazanmış olan **Ka'im Məqam** (ölm. 1251) və xüsusilə bu əsrin ən böyük şairi sayılan şirazlı **Ka'ani** (ölm. 1270) bu yeni cərəyanın nümayəndələridir. Həmçinin bu yeniliyin daha çox üslubla məhdudlaşdığını ideoloji baxımdan əski həyat görüşünün, əski mövzuların, əski formaların XIX əsrin sonlarına hətta XX əsrə qədər davam etdiyini söyləyə bilərik. Qəsidə və qəzəllər, məsnəvilər, müsəmmənlər, həcv və lətifə tərzində yazılmış əsərlər **Əlinin** və **imamların** haqqında olan böyük həcmli məsnəvilər, məhərrəmlikdə və təziyyə məclislərində, yəni şiə ayinlərində oxunacaq mərsiyələr kimi **Ka'aninin** rəqibi olub nərdə «farsisi-i bəsit» adını verdiyi sadə dil ilə bir neçə nümunələr yazan məşhur şair Yağma İran və türk xalq şe'rlərinin formalarına bənzəyən bir neçə yeni nəzm

formaları icad etmişdilər. Bu adları yuxarıda qeyd olunmuş şairlər məhərrəmlikdə oxunmaq üçün növhələr yaratmışdılar ki, XIX əsr Azəri şairləri də mərsiyələrində bu formaları təqlid etmişdilər.

Qacarlar dövründə İran ədəbiyyatının təkamülü haqqındakı bu ümumi qeydlərdən sonra bu dövrdə türkcənin və Azəri ədəbiyyatının inkişafını izah etməyə çalışaq. Qacar sülaləsi əsrlərdən bəri İranda yerləşmiş və mühüm rollar oynamış böyük bir türk tayfasına mənsub olmaq e'tibarilə saraylarında və orduda türk dili birinci yer tuturdu. Tarixi mənbələrdə Qacar ordusunda farsca bilməyən türklərdən bəhs edildiyi kimi (Bax: Farsnamə-i Nasiri, II, 289) bu dövrə aid bir çox qərb səyahətnamələrində və Osmanlı səfirlərinin raportlarında hökmdarların və saray xalqının türk dilində danışdıqları təsbit olunur (Məsələn: M.de Kotzebue Voyage en Perse a la Suite de L'amabassade russe, en 1817, Paris, 1819, s. 213; A.Saltykoff'un səyahətnaməsi, Macalla-i mihr, 1, 599). İran ədəbiyyatını himayə edən Qacar hökmdarları ana dilləri olan Azəri türkcəsi ilə əsərlər yazılmasını daima təbliğ edirdilər. İstər ədəbi ən'ənə, istər şərqdə Xivə və Buxara xanlıqları və Qərbdə Osmanlı imperiyası ilə mövcud olan siyasi və mədəni münasibətlər, Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatları haqqındakı əlaqəni qüvvətləndirmişdi. XVIII əsrdən bəri hərbi texnikada, mə'marlıqda və incəsənətdə Qərb tə'sirinə düşməyə başlayan Osmanlı cəmiyyətinin hələ Səfəvilərin son dövrlərində İran sənəti üzərində tə'siri olduğu düşünülərsə, Qacarlar dövründə qərbləşən Türkiyənin İran üçün müxtəlif sahələrdə bir örnək olmasının səbəblərini daha yaxşı anlayırıq. Qacarlar dövrünün məşhur müəlliflərindən olub **Məftun** təxəllüsü ilə yazdığı əsərlərdən başqa, tarixi əsərləri ilə də şöhrət qazanan **Əbdülrəzzaq bəy Dünbülü** Səfəvilərin süquta uğrama illərinə aid olaraq yazılmış əsəri latın dilindən türkcəyə və **İbrahim Mütəfərrikə** tərəfindən çap edilən «Tarixi səyyah»ı türkcədən farscaya çevirmişdir (Bax: Danişməndani Azərbaycan, s. 353-357).

Qərb elmlərini İranda tanımaq üçün Tehrandə 1852-ci ildə bir darülfunun açılması və ona ilk müdir olaraq XIX əsr İranının böyük alimi və yazarı **Hidayət** təxəllüslü **Rzaqulu xanın** tə'yin edilməsi və Avropa elminə və texnikasına aid olduqca zəngin bir tərcümə ədəbiyyatına malik olan osmanlıcanın cəmiyyətin yuxarı təbəqəli insanların arasında daha böyük bir əhəmiyyət qazanmasına səbəb oldu. Əsasən Qacarların hərbi və idarəetmə təşkilatlarında və saray adətlərində də Osmanlı imperiyasının tə'siri çox aydındır.

İran ziyalılarının Cığatay ədəbiyyatına və Nəvainin əsərlərinə qarşı əskidən bəri duyduqları böyük maraq XIX əsrdə də davam etdi. Ancaq, Osmanlı əsərlərini asanca anlayın Azəri türkləri Cığatay ədəbiyyatını oxuyub anlamaq üçün bu ədəbi dilin qrammatikasını və lüğətini öyrənməyə möhtacdırlar. Elə bu məqsədlə də XVIII əsrdə başlamış olan filoloci çalışmaları bu əsrdə də davm edildi. **Məhəmməd Xoyinin** vəliəhd **Abbas Mirzəyə** təqdim etdiyi «Xülasə-i Abbasi»si və **Məhəmməd Salih İsfahaninin** Nəsrəddin şaha ittihaz etdiyi «Əl damğan Nəsiri»si bu cərəyanın məhsullarıdır (Thury Josef, A.Kozep-Azsiiai Török Nyelv Ismertetesel, Budapest, 1906, türk dilində tərcüməsi üçün bax: MTM, II, 207-233). Həmçinin bu əsrdə Cığatay dilinə aid yazılan ən mühüm əsər qəzvinli **Fətəli Qacar** adlı bir müəllifin uzun çalışmadan sonra 1841-ci ildə

tamamlayıb Nəsrəddin şaha ittihaz etdiyi «Behcət əl-lügət», yaxud «Lügəti ətrakiya» adlı böyük lügət kitabıdır. Əvvəl T.Cozefer elm aləminə tanıtdığı bu əsərin yeni və daha mükəmməl bir nüsxəsini əldə edən A.Romaskeviç buna dair «Yeni bir cığatay – fars lügəti» adı ilə məqalə də nəşr etmişdir (Əlişir Nəvai, Leningrad, 1928, s. 83-100; türkcə tərc., TM, IV, s. 281-293). Bu əsər vasitəsilə Qacarlar dövründə Cığatay dilinə qarşı göstərilən böyük maraq haqqında mühüm məlumat əldə edə bilərik. Əvvəla anlayaq ki, Şərqi İranda Cığatay dil və ədəbiyyatını yaxşı bilənlər mövcuddur. Cığatay dil və ədəbiyyatını yaxşı bilənlər mövcuddur. Həmçinin İranın müxtəlif yerlərindəki şairlər və ziyalılar arasında Nəsrəddin şah başda olmaqla, bu xüsusda böyük bir əlaqə vardır. **Hüccət təxəllüsü** ilə farsca şe'rlər yazan irəvanlı şair və alim **Mirzə Məhəmməd** bu dövrdə cığatayca şe'rlər yazdığı kimi məşhur şair Ka'ani də cığatayca mükəmməl bilirdi. Bu dövrün məşhur şairi **Naşat** da yetmiş yaşında olduğu halda cığatayca biliyini artırmaq üçün çalışmış və bu ləhcə ilə mənzum və mənsur bə'zi parçalar yazmışdır (Gəncinə-i Naşat adlı məcmuəsində: bu xüsusda bax: Rieu). Qacarlar dövründə İran türk şair və münəvvərləri yalnız Azəri ədəbiyyatına deyil, Osmanlı və Cığatay dilinə və ədəbiyyatına güclü maraq göstərməkdə idilər.

Bü ümumi izahatdan sonra Qacarlar dövründə yetişən Azəri şairləri haqqında ətraflı bir xülasə yaza bilərik. Bu əsrə aid olaraq **Əbdülrəzzaq Dümbülinin** «Nigaristan-i Dara»sı, Əsrarın «Hadiqat əl-şü'əra» sı kimi bir neçə şüara təzkirələri və daha sonralar yazılmış bə'zi təzkirələr, tərcümeyi-hallar və müxtəlif dövrlərdə bir neçə şairin çap olunmuş divanları Qacar dövrünə aid müəyyən xülasə yazmağa kifayət edir. Yalnız türkcə deyil, farsca da yazan bu ikidilli şairlər arasında mənbələrdə türkcə yazdıqları dəqiqləşdirilməyənlərdən bir çoxlarının türkcə əsərlərinə təsadüf edildiyini də unutmamaq lazımdır. Həmçinin biz hələ də çox türkcə yazmaqla şöhrət qazanmış olanların ən əsaslarını göstərəcəyik. Qacar sarayı mənsuqları arasında atası Nadir şah dövründə Azərbaycanın vəziri olmuş **Bəndə təxəllüslü Mirzə Məhəmməd Razi** xüsusilə məşhurdur. O üç dildə şe'r və kitab yazmışdır. Fətəli şahın Napaleona göndərdiyi məşhur məktubu yazan, tarixi və ədəbi məzmunlu müxtəlif əsərlərin müəllifi olan və türkcə bə'zi risalələri farscaya tərcümə edən bu təbrizli ədibdən başqa, **Çakər təxəllüslü Hüseyinqulu xanı**, **Abbas Mirzənin** saray şairlərindən olub çap olunmuş divan sahibi **Aciz təxəllüslü Xəlifə Məhəmmədi** və xüsusilə **Məhəmməd şahın** mədhiyyəçisi və çap olunmuş divan sahibi olan **Əbdülqasım Nəbatini** unutmamaq lazımdır. **Məcnun şah** və **Xan Çobani** təxəllüslərindən də istifadə edən bu sufi şair **Hafiz Şirazini** çox sevmişdir. O, klassik şe'rlərdən başqa, məhəlli bəstələrlə oxunan kərəmi, gəraylı kimi xalq şe'rləri tərzində mənzumələr də yazmışdır. Fətəli şah dövründə Marağa şeyxülislamı olub müxtəlif əsərlərindən başqa, türkcə bir çox şe'rləri olan **Atəşi**, **Məbhut** və **Divanə**, Abbas Mirzə dövründə ictimai yerlərdə «Rovzət ül-şühəda» oxumaqla və bədahətən şe'rlər söyləməklə şöhrə qazanan **Çərtab** (Çərx-tab) təxəllüslü **Sadiq**, **Arif** (Qarabağ), Məhəmməd şah dövründə **Əfsar təxəllüslü Mirzə Abdullah Ordubadi**, xoylu **Molla Mehrəli** tanınmış şairlərdən idilər. **Dünbüllü** tayfasına mənsub təbrizli **Heyran xanı** Abbas Mirzənin anasına və bacısına

yazdığı mədhiyyələri də əhatə edən 4500 beytlik farsca-türkcə divanı ilə şöhrət qazanmışdır (Bax: Məcəllə-i ərmağan, IX, s. 307). XIX əsrdə çoxu farsca və türkcə, bir hissəsi isə yalnız türkcə şe'rlər yazmış, bə'ziləri də divan tərtib etmiş bir çox adlara təsadüf olunur ki, bunların da ən məşhurları imamlar üçün mədhiyyə və mərsiyyələr tərtib etmiş olanlardır. Bunlardan «Kənzül-məsaib» adlı nəşr olunmuş əsəri ilə tanınan **Qumri** təxəllüslü dərbəndli **Mirzə Məhəmmədağı**, çap olunmuş divan sahibi **Raci**, mərsiyəçi **Pürqəm**, Kərbəla faciəsinə aid altı cildlik əsəri Təbrizdə müxtəlif illərdə nəşr olunmuş olan **Dəxil** təxəllüslü marağalı **Molla Hüseyin**, farsca-türkcə divanı Təbrizdə müxtəlif vaxtlarda çap olunan **Dilsuz** təxəllüslü **Məhəmməd Əmin Təbrizi** və türkcə-farsca divanı Təbrizdə 2 dəfə nəşr olunan və lətifələri ilə məşhur olan **Lə'li** təxəllüslü **Mirzə Əli xan** kimilərini göstərmək olar. **Qumri** «Kənzül-məsaib»ində ondan əvvəl mənsum və mənsum olaraq Kərbəla faciəsinə dair əsərlər yazmış **Mirfəttah Maraği**, **Müqbil**, **Məhzui**, **Aka Bəkir**, **Cəvhəri**, **Xaki**, **Sərbaz** kimi nasir və şairləri göstərir ki, bunlar XVIII-XIX əsrlərdə şöhrət qazanan mərsiyəçilərdir (yaxud növhəçi). Bunlardan bə'ziləri bu əsərləri tə'ziyə məclislərində oxumaqla məşhur olduqları üçün onlara rövzəxan adı da verilir. Bunlardan başqa, lətifə və həciv canrında şe'rlər yazmaqla şöhrət qazanmış bir neçə şairlər də vardır ki, **Cani** təxəllüslü **Mirzə Ağacan Qaracadağı**, **Molla Cabbar Təbrizi**, **Şükuhi** təxəllüslü **Hacı Mehdi Təbrizi** və xüsusilə Nəsrəddin şah dövründə çox şöhrət qazanaraq çoxlu sayda nəşr olunan **Sə'ləbiyə** adlı həzlərimiz məsnəvi sahibi **Məhəmməd Bəkir Xalxali** bunlardandır. Bir tülkünün macərəsini təsvir edən bu təmsilli mənsumədə tülkü axundlar sinfinin yalançı dindarlığını təmsil etməkdədir. Odur ki, İran dövləti ərazisində yaşayan Azəri türkləri son zamanlara qədər bir ədəbi yenilik yaratmayaraq bu əsərlərlə kifayətləndilər. XX əsrdə İrandakı ilk məşrutıyyəət hərəkatlarında bə'zi şairlər bu yeni ideologiyayı tərənnüm edən bə'zi şe'rlər yazmışdılarsa da, bu cərəyan yayıla bilməyib məhdud qalmışdır.

Azəri ədəbiyyatında yeniləşmə ancaq rus hakimiyyəti altına keçdikdən sonra Qərb mədəniyyəti ilə əlaqə saxlaya bilən və Osmanlı türkləri ilə sıx mədəni münasibətlərdə olan Qafqaz türkləri arasında Azəri ləhcəsinin ədəbi bir dil olaraq məktəblərdə, teatrlarda və mətbuatda özünə yer tutduğu kimi, mühüm bir hissəsi türk olan bə'zi ifrat əcəm millətçiləri də «İran türklərinin əsasən əcəm əslindən olub monqol istilasından sonra zorla türkləşdirildikləri» kimi tarixi həqiqətlərə tamamilə zidd bir iddiada da olmaqdadırlar (Ancaq Mirzə Məhəmməd Qəzvini kimi bu cür əsilsiz iddiaları müdafiə etməyən bir neçə ciddi alimlərin olmasını da unutmamaq lazımdır).

XIX əsr Azəri şairlərindən bir hissəsi Nadir şahın ölümündən sonra adətən müstəqil bir həyat sürən kiçik Qafqaz xanlıqlarında yaşamaqda idilər. Həmçinin Cənubi Azərbaycanda olduğu kimi, yerli xalqın əsarətdə olanlarının əksəriyyəti türklərdən ibarət olduğu üçün burada türk ədəbiyyatının, xüsusilə, xalq arasında böyük bir əhəmiyyəti vardır. Burada yetişən Azəri şairləri ilə İranın başqa ərazilərindəki şairlər arasında nə dil, nə nəzm formaları, nə də ideologiya e'tibarilə heç bir fərq yoxdur. Dərbənddən başlayaraq Təbrizə qədər bütün

Azərilər yaşayan ərazilərdə türk ədəbiyyatı XIX əsrin ortalarına qədər eyni vəsfləri göstərmişdilər. Yə'ni müştərək və ümumi bir təkamül yolu keçmişdir. 1813-cü il Gülüstən və xüsusilə, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələri ilə Qafqaz türkləri rus hakimiyyəti altına girdikdən sonra da maddi və mə'nəvi kultür baxımından İran və rus hakimiyyətləri altındakı bu türk torpaqlarının vəhdəti uzunmüddət davam etmişdir. Hətta daha sonraları da İran və Qafqaz türkləri arasındakı mə'nəvi münasibətlər davam etmişdir. Bu dövr Qafqaz şairləri arasında **Molla Pənah** İran türkləri arasında az-çox unudulmuş olmasına baxmayaraq, Qafqaz türklərinin ən məşhur şairidi. Molla Pənah müasirləri olan **Vidadi**, Arif kimi şairlərdən başqa, XIX əsrdə yetişən bir çox Qafqaz şairləri üzərində də tə'siri olmuşdur. İran türklərinə məxsus şairlərin yazdığı əsərlərdən o qədər də fərqlənməyən əsərlərin müəllifi olan bu yüzlərlə şair arasında **Salik**, «Gülüstən İrəm» adlı farsca mühüm bir tarixi və başqa əsərləri olan **Qüdsi** təxəllüslü **Abbasqulu ağa** (təfsilatı üçün bax: Fuad Köprülü. Türk halk edebiyatı ansiklopedisi, I, İstanbul, 1935, JA, CCVII, c. 149-157), **Kərbəlayi Abdulla** və müasirlərindən **Valih** qeyd oluna bilər. Ancaq, **Vaqifin** ən mühüm və ən oricinal ardıcılı olaraq **Zakir** təxəllüslü **Qasım bəyi** göstərmək lazımdır. Zakirin ardıcılıları arasında isə, xüsusilə, **Seyid Əzim Şirvani** daha böyük şöhrət qazanmışdır. Onun küliyyatı (divan və məsnəvilər) Təbrizdə iki cild olaraq nəşr olunmuşdur. Biz bu zaman Qafqazda ədəbi həyatın qüvvətli bir inkişaf yoluna qədəm qoyduğunu görürük. O, dövrdən bəri Qarabağda «Məclisi xamuşan» adlı, digəri də Şamaxıda «Beytül səfa» adı altında iki ədəbi məclis var idi. Bu məclislərdə toplaşan şairlər (Seyid Əzim, Asi, Navras, Qüdsi, Şəfa, Salik və sairə) bir-birləri ilə görüşür və məktublaşırdılar. Bu dövr Şirvan şairlərindən **Bahar** təxəllüslü **Mirzə Nəsrullah** yazdığı farsca-türkcə divanı və farsca məsnəviləri ilə İranda şöhrət qazanmışdı (Bax: Hidayət, Məcmə ül-füsəha). F.Bodenstedtin Die Lieder des Mirza Schaffy (1881) adlı əsəri ilə Qərbdə şöhrət qazanan Mirzə Şəfinin (təxminən 1792-1852) Vazeh təxəllüsü ilə yazdığı bə'zi şe'rləri çap olunmuşdusa da, XIX əsr Azəri ədəbiyyatında bu şairin mühüm rolu olmadığı görünür (Ahmed Caferoğlu, Mirza Safi, TM, II, s. 261).

Altı əsrlik bir dövrə malik olan Azəri ədəbiyyatının tarixi təkamülünü ən ümumi xətləri ilə xülasə etdikdən sonra bunun ümumi xarakterlərini də qısaca izah edə bilərik. İran mədəniyyətinin və fars ədəbiyyatının tə'sirli və hakim olduğu coğrafi-etnik bir mühitdə meydana gələn və ilk əsrlərdə Anadolu türk ədəbiyyatı ilə adətən müştərək və çətin bir təkamül yolu keçmişdir. XVI əsrdən başlayaraq müstəqil bir həyat keçirən bu ədəbiyyat fars ədəbiyyatı ilə rəqabət apara bilməklə bərabər, onun əski hakimiyyətini qıra bilməmiş və onun yanında daima ikinci yerdə qalmışdır. Bundan başqa, bu ədəbiyyatda nəsr növlərinin – məsələ Osmanlılarda olduğu kimi inkişaf etdiyini görürük. Bə'zi didaktik əsərlər, tərcümələr və inşa parçaları, Füzulinin «Hədlığətül şü'əda»sı tərzində Kərbəla müsibətinə aid şiə türk xalqının təziyə məclislərində oxumağa məxsus əsərlər də yox deyildir. Lakin bunlar yalnız məhdud qalmış türkcə qədər farscanı da bilən ikidilli Azəri şair və yazıçıları geniş xalq kütlələrini marqalandıran dini mövzulardan başqa olan əsərlərini daima farsca yazmışdılar. Bax bu vəziyyət

Cığatay və xüsusilə Osmanlı ədəbiyyatlarına nisbətə Azəri ədəbiyyatını daha çox bir nəzm ədəbiyyatı mahiyyətində buraxmış və s. nəsr növlərini də əhatə edən geniş bir ədəbiyyat formasına girməsinə mane olmuşdur. İran ədəbiyyatının yalnız Azəri deyil, hələ ondan əvvəl Cığatay və Osmanlı ədəbiyyatlarının təşəkkülü üzərində icra etdiyi böyük və ümumi tə'sir türk ədəbiyyatının bu üç böyük şö'bəsinin də eyni kadr içində inkişafına səbəb olmuşdur. Lakin, digər iki ləhcə ədəbiyyatından fərqli olaraq Azəri ədəbiyyatında İran tə'siri altında meydana gəlmiş bə'zi xüsusiyyətlər vardır ki, bunlar qismən dilə, qismən də ideologiyaya aiddir. Dil baxımından hələ **Həbibidən**- hələ daha əvvəlkilərdən başlayaraq farscanın Azəri ləhcəsi üzərində pozucu tə'sirlər etdiyini fars dilinin quruluşuna məxsus bir neçə formaların Azəri şairləri tərəfindən olduğu kimi işlədildiyini görürük. XVI əsrə qədər Qərbi Oğuz ləhcəsi ilə müştərək bir çox xüsusiyyətlərə malik ədəbi Azəri ləhcəsi sonradan getdikcə ondan ayrılaraq iranlı ünsür ilə qaynayıb-qarışmışdır. Azəri ləhcəsinin bu qaynayıb qarışması nəticəsində xalqın danışdığı dilində də çoxalan fars tə'siri yazı dili üzərində özünü daha çox göstərmişdir. **Şah İsmayılın** işlətdiyi ədəbi dil, məsələn, XIX əsr mərsiyəçilərinin dillərinə nisbətə Osmanlı ləhcəsinə daha yaxın olmaqla bərabər, əcəm tə'sirinə daha az mə'ruz qalmışdır. İdeoloji baxımdan Azəri ədəbiyyatı şiə İran mühitinin dini hisslərini get-gedə daha qüvvətli bir şəkildə əks etdirmiş və Qacarlar dövründə İran şe'rinin o dövrdə davam edən cərəyana uyğun olaraq ümumi mənzərəsi ilə təziyə məclislərinə məxsus dini bir ədəbiyyat forması göstərmişdir. Bax bununla sünni türkmənlərin, özbəklərin və osmanlıların ədəbiyyatı ilə Azəri ədəbiyyatı arasında böyük fərqlər olduğunu görürük. Bu ədəbiyyatda dini mövzular, həzl və həcv növləri eşq və şərab şe'rləri, hətta **Bəkir Xalxalının** «Sələbiyyə»sində olduğu kimi ruhanilər sinfinin ikiüzlüyü ilə əylənən, ictimai tənqid mahiyyətində olan əsərlər də yox deyildir. Lakin, dini mövzulara nisbətə bunlar çox məhdud qalır. Azəri sahəsindəki sünni azlıqlar içərisindən çıxmış şairlər də ədəbiyyatın bu mənzərəsini dəyişdirmirlər. Bir tərəfdən bu ideoloji ayrılığı, digər tərəfdən Cığatay və Osmanlı ədəbi ləhcələrinin təzyiqi və nəhayət əcəm ədəbiyyatının getdikcə artan hakimliyi Azəri ədəbiyyatının nüfuzunu getdikcə azaltmışdılar. Bu səbəbdən də Azəri ədəbiyyatı XVIII və XIX əsrlərdə Cənubi və Şimali Azərbaycanda adətən məhəlli bir mahiyyət almışdır. Son əsrlərdə yetişən şairlərdən bir çoxu yalnız yetişdikləri mühitdə qısa bir zaman şöhrət qazanmışdırlarsa, ancaq Osmanlı, yaxud Cığatay sahələrinə nüfuz etmək belə dursun, heç əsərlərini bütün Azəri sahəsinə yaymağa da müvəffəq ola bilməmişdilər.

Azəri ədəbiyyatının başlıca xüsusiyyəti hələ XV əsrdən başlayaraq Türk xalq ədəbiyyatı ən'ənələrinin güclü tə'siri altında qalmasıdır. Azəri sahəsində Oğuz ən'ənələrinin nə üçün güclü və əsaslı qaldığını yuxarıda tarixi və etnik səbəblərlə izah etmişdik. Bir tərəfdən şiə İran mədəniyyətinin və digər tərəfdən klassik ədəbiyyatın yuxarı təbəqələrindən geniş xalq kütlələri arasına qədər enməsi bu ən'ənələrə yeni bir forma verməklə onun gücünü azaltmadı. Ozanları əvəz etmiş aşuqlar (saz şairləri) yarı köçəri qəbilələrdən bəylərin və xanların saraylarına qədər hər yerdə sevilirdi. İranın hər tərəfində olduğu kimi türklər

yaşayan ərazisində də feodal müəssisələrinin davamı və bunun doğurduğu həyat şərtləri təsiredici amillərdən hesab olunurdu. Bu vəziyyət səbəbi ilə klassik İran şe'ri təqlid edərək əruz vəznini ilə qəsidələr, qəzəllər və məsnəvilər yazan Azəri şairləri də xalq aşığı tərziyə yə'ni heca vəznini və xalq nəzm formalarını işlədərək türkü, türkməni, varsaqı, bayatı, avşarı, kərəmi, şikəstə, gəraylı, heydəri kimi yerli bəstələr ilə söylənən mənzumələr yazırdılar. XVI əsr şairlərindən bayburtlu **Məhəmməd bəy** varsaqılar yazmaqla şöhrət qazanmış olduğu kimi yenə bu əsrin ikinci yarısında Rey və Şəhriyar ətrafındakı Varsaq qəbiləsinə mənsub **Təhmasibqulu Qulun** əvvəl Qəndəharda və sonra da Hindistan türk saraylarında varsaqı və türkü oxumaqla şöhrət qazandığını və başqa türkcülərə üstünlük verdiyini bilir (Bax: Mə'əsir-i Rəhimi, III, 1696). Yenə bu əsrdə **Aka Məhəmməd Nəminin** İraq ahənginə və türkü üsulundakı təsniflərinin İran və Hindistanda böyük rəğbət qazandığını eyni mənbədən öyrənməkdəyik (III, 1689). Bir neçə Azəri şairlərinin və xüsusilə **Nəbatinin** divanlarında təsadüf etdiyimiz gəraylılardan bir nümunəni də Nəsrəddin şahın Tus səfərnaməsində (s. 112) görməkdəyik. Xülasə, Osmanlı və Azəri saz şairlərinin işlətdikləri qoşma, dastan, təcni, deyişmə kimi heca vəznini ilə yazılan hər cür forma və növlər əruz vəznini və klassik formaları uğurla işlədərək Azəri şairləri tərəfindən əskidən bəri diqqəti cəlb etməmişdir. Halbuki, Cığatay və Osmanlı şairləri xalq ədəbiyyatına və aşiq şe'rlərinə məxsus olan heca vəzninə və nəzm formalarına daima laqeyd olmuş və klassik şe'ri xalq ədəbiyyatı ən'ənələrindən mümkün olduğu qədər uzaq tutmağa çalışmışdılar.

V. Azəri ədəbiyyatında yeniləşmə dövrü: XIX-XX əsrlər

I. Birinci dövr (1905-ci ilə qədər):

Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi rusların Qafqazı və İrani istila etmək cəhdlərinin qarşısını müvəqqəti də olsa ala bilmişdir. Səfəvilərin süqutunun son illərində həm rusların tamamilə cənuba enmələri, həm də Osmanlıların Babi Ali tərəfindən yürüdülmüş işğalçılıq siyasəti Nadir şahın hərbi qüvvələri qarşısında iflasa uğramışdı. Lakin onun qətlindən (1747) sonra Qacar sülaləsinin İranda tam yerləşmələrinə qədər davam edən qarışıqlıq illərində Şimali Azərbaycandakı Azəri türkləri bir-birinə düşmən kiçik xanlıqlara ayrılmaqla böyük bir siyasi iflasa uğradılar. Rusiya Qafqazdakı bu böhranlı vəziyyətdən istifadə edərək siyasi və hər cür hərbi vasitələrdən istifadə edərək nüfuz və hakimiyyətini yavaş-yavaş cənuba doğru genişləndirməyə başladı. Bu hərəkətlərə mane olmaq istəyən Qacar dövləti əvvəl bəzi uğurlar qazandısa da, sonradan bu müqavimət tədricən qırılmağa başladı. Gülüstan (1813) və xüsusilə Türkmənçay (1828) müqavilələri Şimali Azərbaycan türklərinin artıq İran ilə heç bir əlaqələri qalmadığını və Cənubi Azərbaycandakı türklərdən tamamilə ayrı bir müqəddərata tabe olacaqlarını göstərən sənədlərdir. Rus istilasını tərəfindən imperiyaya ilhaq edilən Qafqazda kiçik xanlıqlar ləğv olundu və nəticədə daxili müharibələr birdəfəlik dayandırıldı. Artıq Qafqazda sakitlik yaranan kimi ruslar tərəfindən məmləkətin təbii sərvətləri mənimsənilməyə başladı və əvəzində buraya rus mallarını yeritməklə əski feodal həyatı, onun bağlı olduğu iqtisadi sistemə və İranın mədəni təsirlərinə güclü zərbələr vurdu. Çar hökuməti türk kəndlisini torpaqsız qoymaq, şiə-sünni ixtilaflarını dərinləşdirmək, münbit ərazilərə rus kəndlilərini yerləşdirmək, xristian azlıqların xeyrinə olan bəzi güzəştlər verməklə Azəri türklərinə qarşı təzyiq etməyə çalışırdılar. Ancaq, buna baxmayaraq müntəzəm və mərkəziyyətçi bir idarənin təmin etdiyi asayiş sırf iqtisadi məqsədlərlə quru və dəmir yolları, tikilən limanlar, xüsusilə, Bakı neft yataqlarının böyük Avropa kapitalının yardımı ilə istismar edilməsi bir tərəfdən nüfuzun çoxalmasına, digər tərəfdən də həyat şəraitində böyük dəyişikliklər yaranmasına səbəb oldu. Genişlənən və mədəni vasitələrlə təchiz edilən şəhər və qəsəbələrdə rus və Avropa zavodlarının istehsal etdikləri məhsulları kəndlərə qədər dağıdan bir tacir sinfi də meydana gəldi. Çarlıq idarəsinin bir neçə imtiyazlarla özünə bağladığı böyük torpaq sahibi olan xan və bəy uşaqları da Qafqazdakı rus məktəblərində, yaxud böyük rus şəhərlərindəki ali məktəblərdə oxuyaraq Qərb mədəniyyətini və texnikasını öyrənirdilər. Rus dili və ədəbiyyatı Azəri ziyalıları arasında yayılır və bunun nəticəsində aristokratiya və burcuaziya siniflərində yavaş-yavaş yeni bir dünyagörüş hakim olmağa başlayırdı. Ruhani sinfinin təmsil etdiyi əski şiə ideologiyası geniş xalq təbəqəsi arasında hələ təsirini saxlamaqda idi. Mə'nəvi nüfuz və mövqelərini, buna sıx bağlı olan maddi mənfəətlərini əldən qaçırmamaq üçün ruhani sinfinə mənsub olanlar bu yenilik hərəkətlərinə qarşı şiddətlə mübarizə aparırdılar. Əski ideologiyaya sadıq qalan bir çox bəylər və xanlar da onlara yardım etməkdə idilər. Lakin, cəmiyyətin bütün həyat şərtlərini dəyişdirən

ictimai zərurətlər qarşısında artıq müqavimətə imkan yox idi. Rus hakimiyyəti altına düşən Şimali Azərbaycan türk cəmiyyətinin keçirdiyi bu ictimai və iqtisadi inkişaf, fikir və ədəbiyyat sahələrində də böyük nəticələr verdi. Rus dili və ədəbiyyatını çox yaxşı bilən və Azəri ədəbiyyatının əski ənənələrinə də yabançı olmayan **Mirzə Fətəli Axundzadə (Axundov)** mövzuları yerli həyatdan alınmış xalq dili ilə yazılmış müxtəlif pyesləri və Yusif şah adlı hekayəsi ilə yeni Azəri ədəbiyyatının əsaslarını qurdu. Feodal Azəri cəmiyyətinin qüsurlarını, nöqsanlarını, geridə qalmış ənənələrini, bu cəmiyyətin mə'nəvi rəhbərləri olan mücahidlər və axundlar sinfinin cahilliyini və mənfəət düşkünlüyünü təsvir və tənqid edən bu əsərlər yeni təşəkkül tapan və rus ədəbiyyatı vasitəsilə aldığı Qərbi Avropa fikirlərinin tə'siri altında olan ziyalı sinfin ideologiyasını göstərməkdədir. **Mirzə Fətəlinin** əsasını qoyduğu Azəri ədəbiyyatı sənət baxımından çox ideoloji baxımdan mühümdür. Ruhani sinfinin ikiüzlülüyünü təsvir və tənqid etmək, ictimai həyatın bə'zi eybəcərliklərini lağa qoymaq Azəri ədəbiyyatı üçün böyük bir yenilik sayıla bilməzdi. Çünki əski ədəbiyyat məhsulları arasında bu yolda yazılmış həcv və lətifələr formasında bir çox şe'rlər mövcuddur. Lakin Mirzə Fətəli bunu roman və pyes kimi yə'ni Şərq ədəbiyyatında o zamana qədər bilinməyən yeni formalara müraciət etdi və bununla çox ibtidai bir halda olan Azəri nəsrini yeni ideologiyanın yayılması üçün bir vasitə olaraq işlətdi. **Molyeri** və rus ədibi olan **Qoqolu** çox yaxşı bilən **Fətəli** həqiqətən də yaşadığı türk cəmiyyətindən aldığı tipləri ciddi olaraq uğurla yaşatmağa müvəffəq olmuş və məqsədinə çatmaq üçün qəbul olunduğu qədər xalq dilinə yaxın bir dil işlətmişdir. Ərəb əlifbasının islahı üçün ciddi olaraq çalışan və təsəvvürlərini İran və Türkiyədə tətbiq etmək üçün cəhdlər edən **Mirzə Fətəli** ayrıca olaraq bir neçə şe'r də yazmışdır. Lakin, o, bu xüsusda heç bir yenilik gətirməyərək əski ədəbi ənənələrə sadıq qalmışdır. Həmçinin onun mənsur əsərləri və məktubları Azəri cəmiyyətini qərbləşdirmək üçün sərf etdiyi fəaliyyətin dərəcəsini göstərə bilər. O zamanlar Qafqaz türklərini mədəni baxımdan əsrlərlə bağlı olduqları şiə İranın nüfuzu dairəsindən qurtarmaq istəyən və bunda siyasi bir mənfəət də güdən Çar hökuməti bu cərəyanı müdafiə və təşviq etdi. Rusiyanın Qafqaz canişini **Vorontsov** M.F.Axundzadənin pyeslərini ilk dəfə Tiflisdəki sarayında tamaşaya qoydurduğu kimi, bunlar marşal **Baryatinskiyə** ittihaf edilərək çap olundu. **Mirzə Fətəlinin** ən qüvvətli əsərlərindən biri olan "Hacı Qara" adlı komediyası 1873-cü ildə Bakıda tamaşaya qoyuldu. Onun pyeslərindən bir çoxu Avropa dillərinə tərcümə olunduğu kimi, fars dilinə də tərcümə olunmuş və yeni İran ədəbiyyatında teatr növünün inkişafında adətən ilk örnəklərdən birini təşkil etmişdir. Çar üsul-idarəsinin yeni Azəri ədəbiyyatının bu ilk qərbləşmə hərəkətini himayə etməsində bir neçə siyasi səbəblər olduğu asanca anlaşılır. Sadıq bir rus idarəsi mə'muru olan **Fətəlinin** müdafiə etdiyi yeni ideologiya Azəri türkləri arasında rus mədəniyyətinin yayılmasını istəyən bir çox aristokrat və burcuca siniflərinin qənaətlərini təmsil edirdi. Orta əsr görüşlərilə bağlı qalan şiə müctəhidləri, sünni mollaları və dərvişləri isə bu qərbləşmə hərəkətini ruslaşdırmaq şəklində təsvir edərək şiə

İran və sünni-Osmanlı mədəniyyətlərinə bağlı qalmaq, yə'ni Orta əsr islam mədəniyyəti çərçivəsindən xaricə çıxمامaq istəyirdilər.

Fətəlinin açdığı bu yeni cərəyan ümumi həyatın inkişafı ilə yanaşı olaraq yavaş, ancaq qət'i addımlarla irəlilədi. Məsələn: 1882-ci ildən etibarən teatr həyatında qüvvətli bir inkişaf başladı. Başda **Mirzə Fətəli Axundzadənin** ən qüvvətli davamçısı **Nəcəf bəy Vəzirli**, **Əbdürrəhim bəy Haqverdi**, **Sultan Məcid Qənizadə**, **doktor Nəriman Nərimanov**, **Süleyman bəy Axundzadə** kimi mühərrirlər 1905-ci il inqilabına qədər böyük çətinliklərlə çarpışaraq türk teatrının tərəqqisinə çalışdılar. Bədii qiymət etibarilə bu əsərlər çox da əhəmiyyətli olmamaqla bərabər, Qafqaz türk cəmiyyətinin əski həyatdan çıxması və yeni ideologiyanın yayılması baxımından ictimai əhəmiyyətləri böyükdür. Bu hərəkətlə bərabər olaraq o dövrdə qəzetçiliyin də inkişaf etdiyini görürük. 1875-ci il iyulun 22-də "Əkinçi" adlı ilk azəri-türk qəzeti nəşr olunmağa başladı. **Həsən bəy Zərdabi** (1841-1907) tərəfindən ayda iki dəfə nəşr olunan qəzet üç il çıxdıqdan sonra çar senzurası tərəfindən bağlandı. Hər halda **Fətəlinin** başladığı yeniləşmə hərəkətində **Həsən bəyin** də böyük rolu vardır. 1879-1884-cü illərdə Tiflisdə **Ünsizadələr** tərəfindən nəşr edilən "Ziya" və "Ziyayi Qafqaz" qəzetləri ilə 1883-1891-ci illəri arasında yenə Tiflisdə çıxan və ərəbcə-farsca hissələri də olan "Kəşkül" və 1903-1905-ci illərdə çıxan "Şərqi Rus" qəzetləri 1905-ci il rus inqilabına qədər nəşr olunan türk qəzetləridir. Çar idarəsinin ciddi senzurasına, ruhanilərin mürtəcə hərəkətlərinə, xalq kütləsinin cahilliyinə və laqeydliyinə baxmayaraq, minbir çətinliklə çıxan bu qəzetlərdə ictimai məsələlər, yə'ni yeni üsullu məktəblər və maarif, qadın azadlığı, dil və əlifba məsələləri mühüm bir yer tuturdu. Rus məktəblərində oxumuş, rus dili və ədəbiyyatını və o vasitə ilə Qərb mədəniyyətini öyrənmiş olan bu mühərrirlər sənət düşüncəsindən çox 1860-cı ildən bəri bütün Rusiyada qüvvətli bir cərəyan halını alan xalqçılıq fikirləri ilə tə'sirlənmişdilər. Onlarda millət düşüncəsindən çox müsəlman həmrə'liyini qəbul etmə daha hakim idi. Bu əsərlərdəki nəsr növlərinin göstərdiyi bu inkişafa müqabil, nəzm sahəsində hələlik heç bir yenilik görünmürdü, yə'ni qəsidə, qəzəl, mərsiyə, qoşma formaları və növləri əskidəki kimi davam edirdi. **Seyid Əzim Şirvani** kimi bə'zi şairlər əski formalar altında yeni və mütərəqqi fikirlər naminə çalışırdılar. Lakin bu sahədə əski ədəbi ən'ənələr hələ çox qüvvətli idi və bunu qıra biləcək şe'rə yeni bir forma və ruh gətirə biləcək sənətkarlar hələ ortada görünmürdü. İrandakı Azəri türkləri isə bu yenilikləri ancaq uzaqdan tə'qib edirdilər. Yeni Azəri ədəbiyyatının bu ilk qərbləşmə dövrünün hazırlıq mərhələsinə **Mirzə Fətəli Axundzadə** dövrü adını vermək olar.

II. İkinci dövr (1905-1920). Rus-Yapon müharibəsinin birinci üçün məğlubluqla nəticələnməsi, Rusiyada baş verən inqilab hərəkəti (1905) çar üsul-idarəsinin Azərbaycan türklərinə qarşı daha mülayim hərəkət etməsini və onların bir çox milli haqqlarını tanıması ilə nəticələndi. XIX əsrin sonlarında türklərin məktəb açmaq, xeyriyyə cəmiyyətləri qurmaq, qəzet və curnallar nəşr etmək kimi ən ibtidai haqqlarını da tanımaq istəməyən, buna minbir üsullarla mane olan, yenilik tərəfdarlarına qarşı mühafizəkar və mürtəcələri himayə etməyə başlayan rus hökuməti 1905-ci ildən sonra bir müddət bu təzyiqlə

zəiflətmək məcburiyyətində qaldı. Əsasən bu sırada Azəri türk cəmiyyətinin ictimai və iqtisadi quruluşunda bir neçə inkişaf olmuş, şəhər və qəsəbələrdə burcuaziya qüvvətlənmiş, yalnız ticarət deyil, sənaye kapitalizmi də inkişaf etmiş və Bakı neft sənayesində türk sərmayəsi mühüm bir mövqe qazanmışdı. Böyük bir hissəsi rus məktəblərində və bir hissəsi də İstanbulda təhsil almış və beləcə qərb fikirləri ilə tərbiyələnmiş olan ziyalılar və tərəqqipərvər gənclik türk burcuaziyasının və böyük türk varlılarının maddi və mə'nəvi yardımları ilə Azəri türk cəmiyyətinin başına keçdi, onu az zamanda təşkilatlandırdı, tədris dili türk dili olan yeni məktəblər quruldu, mətbəələr, qəzetlər və məcmuələr tə'sis edildi. Bu qızgın fəaliyyətin mərkəzi türk sənaye sərmayəsinin başlıca təmərküz sahəsi olan Bakı idi. Böyük türk sərmayədarı **Hacı Zeynalabdin Tağıyev** başda olmaqla bütün türk varlıları bu mə'nəvi fəaliyyəti maddi cəhətdən tə'min etməkdə idilər. Bir tərəfdən rus hakimliyi, digər tərəfdən Çar üsul-idarəsinin himayə etdiyi digər xristian azlıqların arasındakı inkişaf və bu vəziyyətin türk mənfəətlərini təhdid etməyə başlaması bu cəmiyyətin sinifləri arasında dərin bir intibah meydana gətirmişdir. XIX əsrdə **Mirzə Fətəli** və ardıcılıarı rus dili və ədəbiyyatı vasitəsilə mənimsədikləri qərb mədəniyyətinin tə'siri altında sadəcə əski həyat tərəqqisini və müsəlman (şiə) İran mədəniyyətinin nüfuzunu qırmağa çalışmışdılar. Halbuki, bu indiki dövrdə yalnız irtica ünsürlərinə və İran tə'sirlərinə qarşı deyil, rus mədəniyyətinin və rus kapitalizminin hakimliyinə və digər xristian ünsürlərinin rəqabətinə qarşı da Azəri türklüyünü təşkilatlanmış bir qüvvə halına gətirmək, türk dünyasının başqa ərazilərindəki türklər ilə müştərək müstəqil bir türk mədəniyyəti yaratmaq istəyən şüurlu bir burcuaziyanın fəaliyyəti gözə çarpırdı. Krimda **İsmayıl bəy Qaspiralının** çıxardığı «Tərcüman» qəzetinin şüarı olan «dildə, fikirdə, işdə birlik» düsturu bütün türk məmləkətlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da dərin əkslər yaratmış və Azəri gəncliyinin gözlərini Türkiyəyə çevirmişdir. Ancaq, Azəri türkləri üzərində əsrlərlə hakim olan şiə-İran mədəniyyətinin tə'siri ilə İrana qarşı olan maraq hələ büsbütün ortadan qalxmamışdı. İslam həmrə'yliyi fikri islam dünyasında **Cəmaləddin Əfqani** tərəfindən irəli sürülən islahatçı cərəyanların da tə'siri altında bu yeni nəsildə də mövcuddur. Lakin, bu təmayüllərə baxmayaraq, İranda Qacarların, Türkiyədə Əbdülhəmidin müstəbid və mürtəcə üsul-idarələri Azəri gəncliyi üçün ümidverici bir mənzərə göstərmirdi. Nəhayət, 1908-ci il türk inqilabı və xüsusilə Balkan müharibəsindən sonra Türkiyədə güclənən millətçilik cərəyanı Azərbaycan türklərinin gözlərini yeni və böyük bir ümidlə təkrar Türkiyəyə çevirmələrinə səbəb oldu.

Vəziyyətin bu şəkildə inkişafında «Həyat», «İrşad» və «Tərəqqi» qəzetlərini çıxaran və təhsilini Fransada tamamladığından «Gənc Türklər» deyilən Osmanlı inqilabçıları ilə tanış olan **Əhməd bəy Aqaoğlu** (Ağayev) ilə İstanbulda hərbi Tibb Məktəbinin mə'zunu olmuş, türk-yunan müharibəsi zamanı Osmanlı ordusunda xidmət etmiş olan **Əli bəy Hüseynzadənin** (1864-1940) xidmətləri çox mühümdür (bunların Türk millətçiliyinin inkişafındakı xidmətləri haqqında təfsilatı üçün baxın: Yusif Akçura, Türk yılı, İstanbul, 1928, s. 412-434). Yalnız rus və qərb ədəbiyyatını deyil, İran və Osmanlı ədəbiyyatını da mükəmməl bilən

və xüsusilə Osmanlı ədəbiyyatının **Şinasi** və **Kamal**dan **Hamid**, **Əkrəm** və **Təvfik Fikrətə** qədər gələn yeniləşməyi tamamilə izləyən **Əli bəy Hüseynzadə** 1906-1907-ci illərdə nəşr etdirdiyi «Füyuzat» məcmuəsi ilə Azəri ədəbiyyatının təkamül tarixində çox dərin bir iz buraxmışdır. Elmi, elmi-publisistik və başqa səpgili yazıları ilə yeni Azəri nəslinin ədəbi tərbiyəsi və fikri təkamülü üzərində tə'siri olan **Əli bəy Hüseynzadə** böyük şair olmasa da, həqiqi bir sənətkar ruhuna malik bir şəxs idi. **Hamid** ilə **Fikrətə** və onların əllərində qüdrətli və ahəngli bir ifadə vasitəsi formasına girən İstanbul ləhcəsinə heyran idi. O, yeni açılacaq türk məktəbləri və mətbuatı vasitəsilə bu ləhcəni Qafqaz türkləri arasında ədəbi ləhcə olaraq yaymaq və yeni Azəri ədəbiyyatını bu ləhcə üzərində qurmaq istəyirdi. 1908-ci ildə **Ağaoğlunun**, 1910-cu ildə də **Hüseynzadənin** Türkiyəyə getmələrindən sonra da Qafqaz türkləri arasındakı bu ədəbi və fikri fəaliyyət zəiflədi. Yə'ni bir çox siyasi qəzetlər, ədəbi məcmuələr və kitablar nəşr edildi. çarizmin təkrar başlayan ağır təzyiqinə baxmayaraq, maarif təşkilatı və nəşriyyat getdikcə gücləndi. Milli teatr və milli musiqi yeni bir inkişaf yoluna qədəm qoydu. Həmçinin bir az əvvəl də söylədiyimiz kimi, ibtidai islamçılıq rəngi altında görünən bu fikri fəaliyyətlər Türkiyədə millətçilik cərəyanının qüvvətlənməsi ilə yavaş-yavaş millətçi bir rəng almış və Azəri burcuaziyası artıq şüurlu bir şəkildə milliyyətçilik ətrafında birləşmişdir. 1915-ci ildə **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə** tərəfindən Bakıda tə'sis edilən «Açıq söz» qəzeti bu cərəyanın orqanı idi. 1917-ci ildə Çarizmin yıxılması millətçilik fikrini büsbütün qüvvətləndirdi və bunu yalnız fikri və mədəni sahədə deyil, siyasi səhnədə də bir ana prinsip olaraq qəbul etdirdi. Siyasi firqə olan «Müsavət» firqəsi tamamilə millətçilik əsası üzərində quruldu. 1918-ci il mayın 28-də İstiqlal Bəyannaməsini nəşr edən Azərbaycan Cümhuriyyətinin ən güclü siyasi təşkilatı bu idi. Türkiyədə **Ziya Köyalpın** sistemləşdirmiş olduğu türkçülük əsaslarının «Müsavət» firqəsinin proqramı üzərində çox dərin bir tə'siri olduğu bu proqramın səthi bir tədqiqi ilə də anlaşıla bilər. Bu millətçi firqə orta və ali təhsildə İstanbul türkcəsinin işlədilməsini istəməklə vaxtilə **Əli bəy Hüseynzadə** tərəfindən irəli sürülən fikirləri tətbiq etməyin vaxtı gəlib çatdığını göstərmişdir.

1905-ci il rus inqilabından millətçi və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqut tarixi olan 1920-ci ilə qədər 15 il ömür sürən və yeni Azəri ədəbiyyatının ikinci inkişaf səhifəsi olan bu dövrdə ilk dövrdəki rus tə'sirinə müqabil Osmanlı dil və ədəbiyyatının böyük tə'sirlərini görməmək imkansızdı. **Əli bəy Hüseynzadə** və ardıcılıarı həqiqi olaraq Osmanlı ədəbi ləhcəsi ilə yazdıqları kimi sənət və həyat görüşü baxımından da **Namiq Kamal**, **Hamid** və **Əkrəm** kimi tənzimat ədəbiyyatçılarının və hətta **Tofiq Fikrət** – **Xalid Ziya** məktəbinin qüvvətli tə'siri altında qaldılar. Bu tə'sir o qədər qüvvətlidir ki, aşağıda bəhs edəcəyimiz **Mirzə Ələkbər Sabir** kimi məhəlli rəngi və məhəlli şivəni təəssüblə mühafizə edən bir şairdə də ara-sıra gözə çarpır. Tənzimatdan bəri istər ədəbi növlər, istər ideoloji baxımlarından mütəmadi olaraq qərbləşməyə çalışan **Hamid** və **Fikrət** kimi böyük sənətkarlar yetişdirən Osmanlı ədəbiyyatının avropalaşmaq istəyən yeni Azəri ədəbiyyatına bir örnək olması çox təbiidir. Orta əsr həyat və sənət görüşlərinə sıx-sıx bağlı olan şiə İran

tə'siri və rus mədəniyyətinin tə'siri altında qalan **Axundzadə** və ardıcılıarı zəiflədilmiş, lakin bu yeni məktəb bədii qiymət baxımından nə nəzmdə və nə nəsrdə yüksək səviyyəli sənət əsəri yarada bilməmişdir. Buna görə də «Füyuzat» məcmuəsi ilə başlayan və xüsusi yeni Azəri nəzmini yaratmaq üçün böyük müvəffəqiyyət göstərən yeni cərəyan Avropa ədəbiyyatlarının yüksək sənət əsərlərinə bənzəyən nümunələri yeni Osmanlı ədəbiyyatında tapdı. Əvvəl **Məhəmməd Hadi**, bir az sonra **Hüseyn Cavid** bu təmayülü müvəffəqiyyətlə təmsil etmişdilər. Pulsuzluq və səfalətlə keçən macəralı bir həyatdan sonra vəfat edən **Məhəmməd Hadinin** vətən və azadlıq şe'rləri ilə dolu «Firdovs-i ilhamat» adlı bir şe'r məcmuəsi bu şairin **Namiq Kamaldan Hamid** və **Fikrətə** qədər böyük Osmanlı şairlərini olduqca uğurla təqlid etdiyini göstərir. Ədəbi kultürün zəif olmasına baxmayaraq, əsərlərində coşğun və səmimi bir lirizm hiss olunur. **Hüseyn Cavidə** gəlincə bu dövr Azəri ədəbiyyatının ən qüdrətli sənətkarı şübhəsiz odur. 1882-ci ildə Naxçıvanda anadan olan, orada və Təbrizdə təhsil aldıqdan sonra 1905-1909-cu illərdə İstanbulda yaşayan və məmləkətinə döndükdən sonra müəllimlik edən bu şair **Hamidin** güclü tə'siri altında qalmaqla bərabər həqiqi olaraq **Tofiq Fikrətin** bir təqlidçisi və ardıcılıdır. «Keçmiş günlər» və «Bahar şahnamələri» adlı iki kiçik şe'r məcmuəsi ilə «Şeyx Sən'an», «Şeyda», «Peyğəmbər», «Uçurum» və «İblis» kimi bə'zi mənzum pyeslər yazan **Hüseyn Cavid** yalnız dil baxımından deyil, ümumiyyətlə, fikir və sənət baxımlarından da **Hamid** və **Fikrət** tə'sirlərinin bir qarışığı kimi qəbul oluna bilər. Bə'zi pyeslərində əruz ilə bərabər heca vəznini də işlətməsi və doğrudan-doğruya heca və sadə dil bir neçə kiçik və gözəl mənzumələr yazması bir az **Hamidin**, qismən də Türkiyədə heca vəzninin 1912-ci ildən sonra gənc şairlər arasında əhəmiyyət qazanması hadisəsi ilə əlaqədardır. Həmçinin Azəri ədəbiyyatında ilk mənzum pyesləri yazması, səhnədə İstanbul türkcəsini işlətməsi və nəzm texnikası baxımından bə'zi səhvlərinə baxmayaraq, təmiz və işlənmiş bir üsluba malik olması əsərləri üzərində həqiqi bir sənətkar tələbkarlığı ilə çalışması Azəri şe'rinin təkamülü tarixində ona mühüm bir yer tutmasını tə'min etmişdir. Xüsusilə, «İblis» pyesi Azəri ədəbiyyatında ədəbi qiymət e'tibarilə heç irad tutulmayacaq bir əsərdir. Ondən sonra fəaliyyət göstərmiş **Əhməd Cavad** həqiqətən «Füyuzat» cərəyanına mənsub olmaqdan çox Türkiyədəki milli ədəbiyyat cərəyanının tə'siri altında qalaraq heca vəznini, milli nəzm formalarını işlədən və ideoloji baxımdan da millətçi bir şairdir. «Qoşma» və «Dalğa» adlı şe'r məcmuələrində məhəlli həyatdan alınmış zərif şe'rlər və təbiət təsvirləri ilə birlikdə Azəri millətçiliyini tərənnüm edən lirik parçalar da töhfə vermişdir. Bundan başqa, qərb şairlərindən müvəffəqiyyətli mənzum tərcümələr etmiş və şair **Abbas Səhhət**, ədəbiyyat müəllimi və pedaqoq sifəti ilə «Füyuzat» cərəyanının nəzəriyyələrini yazmaqda böyük xidməti olan **Abdulla Şaiq** şair və mühərrir **Əlabbas Müznib** də bu dövrün unudulmayacaq simalarındandır.

«Füyuzat» cərəyanının Osmanlı ədəbiyyatının tə'siri ilə xüsusilə nəzmdə meydana gətirdiyi yeniliklər orta əsr islam ədəbiyyatlarının XIX əsrin sonuna qədər davam edən nüfuzuna qəti bir zərbə endirmişdir. İdeoloji baxımından bir vətən və islam həmrə'lyi görüşləri ilə qərbliləşmək prinsipinə bağlı qalan bu zümrə mənsublarından bə'ziləri yavaş-yavaş daha aydın və daha müsbət görüşlərə doğru irəlilədilər, yə'ni geniş mə'nası ilə bir türk millətçiliyindən başlayaraq dar bir Azəri millətçiliyinə doğru gedənlər oldu. 1914-1918-ci illərdə baş vermiş birinci Dünya müharibəsinin sonunda Osmanlı İmperiyasının parçalanması və müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması bu fikrin təkamül üzərində şübhəsiz tə'siri olmuşdur. Həmçinin Azəri ədəbiyyatına yeni bir şe'r tələqqisi, yeni bir ideologiya və yeni bir ədəbi dil gətirən «Füyuzat» cərəyanının bu fəaliyyəti ziyalı sinfin məhdud bir zümrəsi ilə məhdudlaşaraq geniş xalq təbəqələri arasında yayıla bilməzdi. Rus məktəblərində oxumaqla rus mədəniyyətinin güclü nüfuzu altında olan və **Fətəli Axundzadə** ardıcılları ilə başladığını gördüyümüz xalqçılıq cərəyanına sadıq qalan mühüm bir zümrə, xüsusilə, nəsr növlərində, yə'ni teatrda, romanda və kiçik hekayədə XIX əsrdən bəri gələn ən'ənəni davam etdirdilər. Onlar xalq həyatından alınmış mövzuları xalq dili ilə yazmaqda israr etdirdilər. Yeni Osmanlı dil və ədəbiyyatını çox az bilən və böyük rus sənətkarlarına qarşı xoş münasibətdə olduqlarından Osmanlı ədəbiyyatına çox da qiymət verməyən bu zümrə füyuzatçıların xüsusi dil məsələsindəki fikirlərinə şiddətlə hücum edirdilər. Osmanlı ədəbi dili onlara görə yabançı ünsürlərlə dolu sün'i, ağır bir dildi və Azəri xalqı bu dil ilə yazılacaq şe'rləri anlaya bilməzdi. Bunun üçün **Axundzadənin** açdığı cığırla davam etmək, yə'ni Azəri ədəbiyyatını xalq dili üzərində qurmaq lazım idi. Azəri xalq dili əsrlərlə sürən İran tə'siri altında farscadan bir çox ünsürlər almış və əski təmizliyini itirmişdir. Xalq dili ilə yazdıqlarını iddia edən bu müəlliflər isə az-çox farsca da bildiklərindən əksəriyyətlə pozuq və cümlə quruluşu türkcədən çox fars dilinə bənzəyən qarışıq bir dil işlədirdi. Halbuki, məsələn **Cavidin** sonrakı əsərlərində və **Əhməd Cavadın** şe'rlərində işlədilən dil onlarınkindən daha sadə, təmiz və fars dilinin tə'sirindən dərhal tamamilə xilas olmuş bir türk dili idi. Füyuzatçıların get-gedə daha sadə və təmiz bir dil ilə yazmalarında Türkiyədə 1912-1918-ci illər arasında sür'ətli bir inkişaf göstərən «dil və ədəbiyyatı milliləşdirmə» cərəyanının böyük bir tə'siri olmuşdur. Ancaq, buna baxmayaraq, **Axundzadənin** ardıcılları dil məsələsində fikirlərindən vaz keçməmişdilər və 1905-ci ildən sonra da əski fəaliyyətlərini davam etdirmişdilər. Bunlar arasında müxtəlif pyeslərindən başqa «Bahadır və Sona» adlı əsəri ilə Azəri ədəbiyyatının ilk mühüm romanını yazan **Nəriman Nərimanov**, «Molla Nəsrəddin» adlı satirik məcmuəni tə'sis edərək Azərbaycanın ictimai həyatı üzərində güclü tə'siri olan və

«Ölülər» adlı pyesi ilə Azəri teatrının bəlkə ən mühüm həcv və tənqidi əsərlərindən birini yazan **Cəlil Məmmədquluzadə**, «Məktubatı Şeyda bəy Şirvani» adlı əsəri ilə şöhrət qazanan **Sultan Məcid Qənizadə** unudulmayacaq simalardır.

Teatr ədəbiyyatı sahəsində **Nəcəf bəy Vəzirli** və **Əbdürrəhim bəy Haqverdi** bu dövrdə də əski fəaliyyətlərini davam etdirmiş və Azəri cəmiyyəti üzərində füyuzatçılardan daha çox tə'sirli olmuşdular. Yenə bu dövrdə Azəri sahəsi olduqca güclü artistlər qazandığı kimi **Üzeyir bəy Hacıbəylinin** şərq mövzularına aid olaraq Şərq və Azəri motivləri ilə bəstələdiyi bə'zi operalar və xüsusilə, «Arşın mal alan» və «O olmasın, bu olsun» kimi operettalar da yalnız Azəri türkləri arasında deyil, başqa Qafqaz millətləri və ruslar arasında da böyük rəğbət qazanmışdır. Beləliklə, artıq yeni bir milli musiqinin ilk təməlləri atılmışdır.

Azəri ədəbiyyatının 1905-1920-ci illər arasındakı bu kiçik tablону tamamlamaq üçün mühüm bir şəxsdən, yə'ni məşhur şair **Mirzə Ələkbər Sabirdən** bəhs etmək zəruridir. Yuxarıda adı çəkilən **Seyid Əzim Şirvaninin** şagirdi olmuş **Sabir** 1862-ci ildə anadan olmuş və çox ağır, sıxıntılı illərdən sonra 1911-ci ildə vəfat etmişdir. Əvvəllər o, ustadı kimi əski tərzdə qəzəllər, mərsiyələr yazmaqla ədəbi fəaliyyətinə başlayan Sabir «Molla Nəsrəddin» məcmuəsində «Hophop» təxəllüsü ilə nəşrə başladığı mənzumələrdə öz iste'dadına və ilhamına uyğun bir yol tutmuş oldu. Kiçik və nə'səli mənzumələrlə müxtəlif ictimai siniflərin zəif və gülünc tərəflərini, həcv və satirik formada tənqiddə başladı. İkiüzlü və mənəfətpərəst axundlar çirkin yollarla var-dövlət sahibi olmuş cahillər və axmaqlar, uşaqlarını kafir olacaq deyə yeni məktəblərə göndərməkdən qorxan cahil ailələr, rus qadınları ilə evlənməyi və ruslaşmağı mədənilik və mütərəqqi sayan zübbələr, şiə məzhəbinin rəvac etdiyi müvəqqəti nigahlara görə kiçik yaşlı qızlarını ataları yaşında varlı kişilərə ərə vermək adətinin Azəri cəmiyyətinin quruluşunda açdığı yaralar **Sabirin** şe'rlərində qüvvətli bir rəssam fırçası ilə ifşa edilərək canlandırılır. Bunlardan başqa, birdən çox qadınla evlənmək məsələsi, qadınların oxuması və azadlıqları problemi, fəhlə və kəndli məsələləri, xülasə, orta əsr islam mədəniyyətindən gələn və yalnız Şimali Azərbaycan mühitində deyil, qərb mədəniyyəti ilə əlaqədar olan bütün islam cəmiyyətlərində XX əsrdən bəri meydana çıxan bütün bu məsələlər **Sabirin** şe'rlərində yer tutmuşdur. İslam mədəniyyətlərinin Avropaya nisbətdə çox geri, maddi və mə'nəvi cəhətdən çox düşgün bir vəziyyətdə olması, qüvvətli bir idealizm yerinə fərdi və kiçik mənəfətlərin hakim olması, sünni-şiə mübarizələri onu çox kədərləndirirdi. Bu səbəbdən də bə'zən o, kədərini həcv, bə'zən də satira ilə ifadə etmişdir. **Sabir** həmişə Türkiyə və İrandakı siyasi hadisələrə, inqilablara və irticalara qarşı əsərlərində öz münasibətini bildirməkdən çəkinməmişdir. **Məmmədəli şah** haqqında güclü həcvləri vardır. Xülasə, **Axundzadə** və ardıcılılarının pyeslər, hekayələr və məqalələrlə etdikləri ictimai tənqid vəzifəsini

Sabir kiçik və zərif mənzumələri ilə hətta daha güclü və tə'sirli bir şəkildə etmişdir. Sabirin şe'rlərində Osmanlı ədəbiyyatının başlıca simalarından olan **Namiq Kamal** ilə **Rəcaizadə Əkrəmin** tə'sirləri ara-sıra gözə çarpmaqdadır. Bununla bərabər, o, istər dil və istər nəzm formaları e'tibarilə klassik Azəri şe'rinin ən'ənələrinə sadıq qalmış və daima məhəlli rəngi mühafizə etmişdir. İşlətdiyi dil xalq dilinə olduqca yaxındır. Nəzm formaları başlıca klassik Azəri ədəbiyyatına məxsus formalardır. Bunlarla bərabər, Osmanlı tənzimat şairlərinin istifadə etdikləri formalara da ara-sıra təsadüf olunur. **Şair Yağmadan** bəri farsı və Azəri şe'rlərində ibtidai təziyə məclisləri üçün yazılan mərsiyə və növhələrdə işlədilən və İranda məşruteliyyətin e'lanından sonra siyasi və ictimai mahiyyətdə mövzular üçün də dəb olan bə'zi yeni formalara **Sabirdə** də təsadüf olunur. Bu onun mərsiyəçilik dövründən qalan bir xatirədir. Bax bir tərəfdən mərsiyəçilik ədəbiyyatının bu kimi yabançı ən'ənələrini davam etdirməsi, digər tərəfdən bu köhnə fikirlilər içində müasir Azəri - hətta ümumiyyətlə, islam cəmiyyətinin ən canlı məsələləri ilə incə bir həvçü ruhu ilə məşhur olması, şe'rlərini bütün xalq təbəqələri arasında yaymış və əvvəlcə Bakıda adına ümumi bir kitabxana mövcud olduğu kimi bolşevik inqilabından sonra da heykəli qoyulmuşdur. («Hophopnamə» adı altında toplanan şe'rləri Bakıda 1912, 1914 və 1922-ci illərdə üç dəfə nəşr olunmuşdur. Sabirə aid qiymətli mə'lumatı da əhatə edən 2 və 3-cü nəşrlər xüsusilə mühümdür).

Sabirdən sonra o tərzdə ictimai həcv və satira yazmaq adətən dəbdə olmuş və **Əlabbas Müznib**, **Sə'id Ordubadi** kimi şairlər bu tərzdə əsərlər yazmışdılarsa da, bütün bunlar **Sabirin** böyük şöhrətini kölgədə qoya bilməmişdir.

III. Son dövr: 1920-ci il aprelin 27-də millətçi «Müsavat» hökumətinin süqutu ilə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının qurulması və bu yeni dövlətin Sovet Respublikaları Birliyinə girməsi Şimali Azərbaycan türklərinin bütün siyasi və ictimai müəsisələrində olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatında da yeni bir istiqamətin inkişafına amil oldu. Fəhlə və kəndli siniflərinə əsaslanan yeni idarə-üsulu məmləkətdə siyasi və iqtisadi nizamı yeni əsaslar üzərində qurmaq üçün çalışarkən, xüsusilə, 1922-ci ildən sonra maarif işlərində də böyük bir fəaliyyət göstərməyə başladı. Azəri türkcəsi ilə tədris olunan bir çox ibtidai, orta və ali məktəblər açıldığı kimi, müsavatçılar dövründə açılmış olan Bakı Universiteti də hərtərəfli olaraq qüvvətləndirildi. Şimali Azərbaycanın və Azəri türklərinin maddi və mə'nəvi dəyərlərini tədqiq etmək üçün rus alimlərinin geniş miqyasda yardımını ilə «Azərbaycanı Tədqiq və Tədbbö Cəmiyyəti» kimi araşdırma mərkəzləri yaradıldı. Bir çox muzey, kitabxana, dövlət teatrı, konservatoriya, teatr məktəbi və müxtəlif ədəbi birliklər təşkil olundu. Azərbaycan arxeologiyasına, etnoqrafiyasına, tarixinə və ədəbiyyatına aid

tədqiqatlar, monoqrafiyalar və mətnlər nəşr olundu. 1926-cı ildə Bakıda ilk dəfə olaraq bir türkölöci qurultay keçirildi.¹¹

Bu qurultayın bir çox məsələlər üzərindəki çalışmaları haqqında təfsilatı üçün bax: Th. Menzel. Der I, turkologische Kongress in Baku, DI, XVI. Qurultayın qərarı ilə Azərbaycanca latın hərfləri qəbul edilərkən Türkiyədəki əlifbadan çox fərqli bir əlifba tərtib edilmişdir. Azərbaycanda keçirilən bu mədəniyyət fəaliyyəti bundan ilk əldə edilən nəticələr diqqətəlayiqdir. Ancaq, ədəbiyyat və sənət sahəsindəki əski ədəbiyyat ən'əneləri ilə mübarizə və böhran uzun illər davam etdi. Kommunist Azəri gəncləri boşevizmin Rusiyada hakimiyyətindən sonra rus ədəbiyyatında meydana gələn cərəyanların tə'siri altında bir proletar ədəbiyyatı yaratmaq istəyirdilər. Buna aid bir çox nəzəriyyələr irəli sürülür, olduqca çoxlu əsərlər yaradılır, ədəbi cəmiyyətlər qurulur və məcmuələr nəşr olunurdu. Ancaq, ortaya çıxan məhsullar arasında həqiqi bir qiymətə malik əsərlər görünmürdü. Hələ **Hüseyn Cavid** və **Əhməd Cavad** kimi əski dövrün millətçiləri kimi ittiham edilən şairlərin yaratdıqları əsərlərlə müqayisə edilə biləcək zəngin əsərlər yaranmamışdı. İdeoloci mübarizələrinin hərarəti artmaqla bərabər, həqiqi sənət əsərlərinin meydana çıxması üçün cəhd edən hazırlıq dövrü hələ tamamlanmamışdı. Latın hərflərinin qəbulundan sonra, xüsusilə, elmi və ədəbi mahiyyətə malik əsərlərin, əski tarixi və ədəbi mətnlərin nəşrində böyük bir durğunluq gözə çarpır. Latın hərflərinin qəbulu hələ indidən Azəri gəncliyini əski ədəbi ən'ənelərdən tamamilə ayırdığı üçün yeni bir proletar ədəbiyyatı istəyənlər millətçi ədəbiyyat cərəyanlarına qarşı açdıqları mübarizənin tam bir müvəffəqiyyətlə nəticələnəcəyinə əmin idilər. Hər halda Azəri ədəbiyyatının 1920-ci ildən və xüsusilə 1926-cı il əlifba inqilabından bəri həyata keçirdiyi istiqamətə görə, bu ədəbiyyatın indidən Türkiyədəki ədəbi cərəyanların tə'sirindən mütəmadi olaraq uzqlaşdığı və sovet respublikaları birliyinə daxil olan başqa millətlərin ədəbiyyatları kimi rus ədəbiyyatının cazibəsindən xilas ola bilməyərək onu davam etdirdikləri açıqca görünməkdədir. **Rza şah Pəhləvi** dövründə türk dilinin məktəbdə, mətbuatda və teatrda işlədilməsi şiddətlə yasaq edildiyi üçün ana dillərini ancaq danışiq dili olaraq istifadə edilməsi imkanını əldə edən İran Azərbaycanındakı türklər üzərində Şimali Azərbaycandakı bu yeni ədəbiyyatın nə kimi tə'sirləri olacağını ancaq istiqbal göstərəcəkdir (Azəri ədəbiyyatının son dövrü haqqındakı materialları ancaq 1930-cu ilə qədər izləyə bildiyimiz nəşr orqanlarına istinadən verildiyini açıq söyləmək lazımdır. Çünki, o zamandan bəri Azərbaycan mətbuatını və başqa çap olunmuş materialları müntəzəm bir surətdə əldə edə bilməmək bizdən asılı olmayan səbəblərdən irəli gəlmişdir).

BIBLIOQRAFIYA:

Azəri ədəbiyyatı tarixi haqqında ümumi mahiyyətdə ciddi bir tədqiqat əsəri hələ mövcud deyildir.

- **Yusif Vəzirov**. Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər (İstanbul, 1337 kiçik və səthi yazılmış bir risalədir);

- **İsmayıl Hikmət**, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XVIII əsrə qədər), 2-ci cild, Bakı, 1928;

- **Əhdi, Sam Mirzə** və **Sadiqi** təzkirələrinə əsaslanan bəsit tərcümeyi-hallardan ibarət olub bu ədəbiyyatın ümumi təkamülü haqqında heç bir fikir verilmir. Əsasən bu ədəbiyyatın XIX əsrə qədər keçirdiyi səhifələr indiyə qədər adətən məchul qalmış və yalnız Osmanlı təzkirələrində təsbit edilən bir neçə məşhur şair ilə Rieu kataloqundakı bə'zi əsərlərdən başqası elm aləminə mə'lum olmamışdır. XVIII əsrin sonlarında və XIX əsrdə Şimali Azərbaycanda şöhrət qazanmış bə'zi şairlərin əsərləri ilk olaraq **Mirzə Yusif Qarabaği** tərəfindən toplanıb 1856-cı ildə Teymurxanşurada çap olundu. Lakin, Şimali Azərbaycan şairləri haqqında elm aləminə mə'lum olan ilk əsər **Adolf Bercenin** yuxarıda adı çəkilən kitabıdır. **Vaqifdən** başlayaraq Şimali və Cənubi Azərbaycanda şöhrət qazanmış şairlər haqqında ən ətraflı bioqrafik mə'lumat və şe'r nümunələri **Firudin bəy Köçərlinin** (1863-1920) 1925-1926-cı illər arasında Bakıda nəşr olunan «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» materialları (2 cild) adlı əsərindədir. **Firudin bəyin** 1903-cü ildə Tiflisdə nəşr etdirdiyi «Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı» (rus dilində) adlı kiçik risalə (kitabça) rus şərqşünası **Krımskinin** «Osmanlı ədəbiyyatı tarixi» (rusca, Moskva, 1916) əsərində Azəri ədəbiyyatına aid kiçik bəhs başlıca mə'xəzlərdən biri olmuşdursa da, o qədər də əhəmiyyətli deyildir.

- Bunlardan başqa, Qarabağ şairləri haqqında **Mirzə Möhsün Qarabağinin** «Təzkirəi nəvvab» (Bakı, 1913) adlı farsca təzkirəsi ilə qarabağlı **Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin** yalnız ilk cildi nəşr edilən «Riyazül-əşiqin» (İstanbul) adlı təzkirələri diqqətəlayiqdir.

- XV-XIX əsr şairləri haqqında istifadə edə bildiyimiz başlıca Osmanlı və İran təzkirələri, başqa hər cür tarixi və ədəbi əlyazma, basma mənbələr haqqında məqalə içində mə'lumat verilmişdir. XVII-XIX əsrlərə aid İran şairləri təzkirələrindən bir çoxu əlyazma halında olub İstanbul kitabxanalarında nüsxələrinə təsadüf olunmadığından bunlardan istifadə edə bilmədiyimizi təəssüflə söyləyirəm. Yalnız **Məhəmməd Əli Tərbiyət** «Danışməndani Azərbaycan» (Tehran) adlı mühüm əsərində bu təzkirələrdən bir çoxuna müraciət edərək oralarda adı çəkilən Azəri Türk şairlərini əsərinə daxil etmiş olduğu üçün bu çatışmamazlığı az da olsa, aradan qaldıra bildik.

Salman Mümtaz tərəfindən «Azərbaycan ədəbiyyatı» (Bakı, 1925-1927) adı altında nəşr olunan mətnlər şairlərin tərcümeyi-halına aid müqəddimələrdəki bir çox səhvlərə və tamamilə tənqidsiz nəşr olmasına baxmayaraq¹², istifadə edilə

biləcək mahiyyətdədir: 1. **Ağa Məsih Şirvani** (XII əsr), 2. **Molla pənah Vaqif** (XII əsr), 3. **Nəşat Şirvani** (XII əsr), 4. **Məhəmməd Hüseyn xan Müştəq** (XII əsr), 5. **Qövsü** (XI əsr), 6. **Kərbəlayi Arif** (XII əsr), 7. **Nitqi Şirvani** (X əsr). Bu şair tanınmış bir osmanlı şairidir, 8. **Qasım bəy Zakir** (XIII əsr), 9. **Mirzə Şəfi Vazeh** (XIII əsr), 10. **Seyid Nəsimi** (çox natamam və səhv bir mətnə istinadən tərtib olunmuşdur. Naşir bu divanın əvvəlcədən nəşr olunmasından da xəbərsizdir), 11. **Baba bəy Şakir** (XIII əsr), 12. **Aşıq Abdulla** (XI əsr, lakin müqəddimədəki izahat bu aşığın bu əsrə aid olduğuna dair əsla qənaət vermir), 13-14. **El şairləri** (müxtəlif Azəri saz şairlərinin əsərlərini əhatə edən bu iki cildə onların dövrləri haqqında qənaətverici heç bir mə'lumat yoxdur. Hətta bunlar arasında **Qəvhari** kimi məşhur Anadolu saz şairlərinin əsərləri də mövcuddur).

- Son illərdə yaşayan Azəri aşıqları haqqında: 1. **Vəli Xulufu**. El aşıqları (Bakı, 1927), 2. Əski aşıqlardan Aşıq Pəri haqqında: **Əlabbas Müznib** «Aşıq Pəri və müasirləri» (Bakı, 1928), 3. Azəri xalq hekayələri haqqında: **H.Əlizadə** «Azərbaycan el ədəbiyyatı (nağıllar)», 2 cild, (Bakı, 1929) kimi əsərlər vardır.

Əski və yeni Azəri şair və mütəhərrirləri və Azəri xalq ədəbiyyatı haqqında Azərbaycan, İran, Türkiyə qəzet və məcmuələrində bir çox məqalələr mövcuddursa da, burada onların təhlilinə imkan yoxdur. 1932-1934-cü illər arasında **Əhməd Cəfəroğlu** tərəfindən çıxarılan «Azərbaycan Yurd Bilgisi» (1932-1934-cü illərdə 36 sayı, 1954-cü ildə isə bir sayı çıxmışdır) məcmuəsində Azərbaycana aid müxtəlif yazılar arasında Azəri ədəbiyyatına dair bir yazılar mövcud olduğu kimi və məcmuələrində də Azəri ədəbiyyatının inkişaf dövrünə aid bə'zi kiçik məqalələr olsa da əhəmiyyətli deyildir.

Azəri mətbuatı haqqında baxın: Mirzə Bala. «Azərbaycan türk mətbuatı» (Bakı, 1922) və «Azərbaycan mətbuatının əlli illiyi və «Əkinçi» (Bakı, 1926).

Azəri ədəbiyyatının yeniləşmə dövrü və ümumiyyətlə, inqilabdan sonrakı vəziyyəti haqqında bunlardan istifadə oluna bilər:

1. A.Nazim. Yeni Azəri ədəbiyyatı haqqında («Türk Yurdu», cild 71, sayı 31 və 32, 1927).

2. Əmin Abid. «Bolşevik inqilabının Azərbaycan ədəbiyyatına tə'siri» («Maarif işçisi», III, sayı 10/11, Bakı, 1927).

3. B.Çobanzadə. «Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü» (Nasionalizmdən internasionalizmə, Bakı, 1930). Həmçinin istər bu yazıların və istərsə də «Maarif və Mədəniyyət», «Qızıl qələmlər» kimi ədəbi Azəri məcmuələrində təsadüf edilən bu kimi yazıların bitərəf və elmi bir görüş məhsulu olmaqdan çox müəyyən bir ideologiyanın müdafiə və təlqini üçün yazılmış olduğu əsla unudulmamalıdır. Azəri ədəbiyyatı ilə əlaqəli ədəbi və tarixi başlıca mənbələr, nəşr olunmuş və olunmamış mətnlər və ciddi tədqiqatlar məqalə içində lazım gəldikcə göstərilmişdir.

QEYDLƏR VƏ İZAHLAR*

1. *Azəri fars ləhcəsi deyildir. Eyni zamanda bu söz Azərbaycanda yaşayan iranlı xalqın adı kimi də başa düşülməməlidir. Azərbaycanda iranlı tat xalqı yaşayır. Bu xalqın adı da göründüyü kimi tattedir. İranlı tat xalqı ilə azəri arasında heç bir genetik yaxınlıq yoxdur. Bunların tarixi kökləri, dil qaynaqları birbirindən fərqlənir. Azəri türkləri ilk növbədə Oğuz mənşəlidir. Ona görə də azərilərin digər türk xalqları ilə tarixi kökləri bir olsa da, onların dili müstəqil bir dildir. Özü də M.Fuad Köprülünün qeyd etdiyi mə'nada ləhcə yox, məhz müstəqil dildir. Bu dilin özünün dialektləri və şivələri mövcuddur. Ədəbi dil kimi XIII əsrdən üzü bu yana zəngin yazılı abidələri vardır. Oğuz qrupuna daxil olan türk, türkmən, qaqauz dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə də malikdir.*

2. *Xətib Təbrizi ilə Əbülüla Mə'ərri arasındakı bir hekayənin məzmunu belədir: Xətib Təbrizi kor filosof şair Əbülüla Mə'ərinin dərində əyləşmişdi. Birdən onun Təbrizli qonşularından bir neçə adam içəri girir. Bu zaman Xətib Təbrizinin onlara qanı qaynayır. Həmin bu adamlar Xətib Təbrizini həmyerliləri olurlar. Ona görə də Xətib Təbrizi müəllimindən icazə alır və öz həmyerliləri ilə söhbət edir. Söhbət qurtardıqdan sonra Əbülüla Mə'əri Xətib Təbrizidən həmyerliləri ilə hansı dildən danışdığını soruşur. O isə cavab verir ki, azərbi dilində danışmışdım. Əbülüla Mə'əri deyir ki, mən sizin dilinizi bilməsəm də, danışığınızı çox məmnuniyyətlə dinlədim. Sonra Əbülüla Mə'əri azərbi dilində olan danışığı olduğu kimi təkrar edir.*

3. *M.F.Köprülü Azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr barəsində yazırdı: «Bu gün Azəri ləhcəsinin hökmran olduğu sahələr şudur: əvvəla cənubi Qafqasiya (yə'ni əski Aran) türklərinin məskun olduqları Qafqas Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanı ki, Azəri türkləri burada pək mühüm bir kəsafətə (sıxlığa-B.X.) malikdirlər; saniyəni dağınıq bir halda Həmədan həvalisi, Farsistan, Xorasan və Tehran vilayətləri, İraq və Şərqi Anadolu əhalisinin mühüm bir qismi üçün Azəri ləhcəsi bu gün sadəcə təkəllüm lisanı mahiyyətində (danışiq dili mahiyyətində-B.X.) qalmış, osmanlı hakimiyyəti-siyasiyyəsi altında yaşadıkları cəhətlə mərkəziyyət tə'sir ilə İstanbulun mə'nəvi və lisanı nüfuzu ədəbi lisan üzərində hökmran olmuşdur». (Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, s.12).*

4. *Azəri türklərinin dili İran qrupuna daxil olan dil deyildir. Bu dilin fars ləhcəsi ilə də heç bir genetik əlaqəsi yoxdur.*

* Qeydləri və izahları dilçi- alim Buludxan Xəlilov işləyibdir.

5. Səlcuq İmperiyasından çox-çox əvvəl Azərbaycan ərazisində, o cümlədən Qafqazda türk tayfaları yerli xalqlar kimi yaşamışdır. Sonralar türk tayfalarının bu ərazilərə axını genişlənmiş və səlcuqların dövründə bu proses daha da güclənmişdir.

6. Müasir türk dilinin dialektləri belə qruplaşdırılmışdır: cənub-qərb dialekti, orta anadolu dialekti (bu dialekt Azərbaycan dilinə bir çox hallarda uyğun gəlir), şərq dialekti, şimal-şərq və ya Qara dəniz dialekti, Rumeli dialekti, cənub-şərq dialekti, Kastamonu dialekti. Vaxtilə **F.Bodenştedt** apardığı araşdırmalardan sonra Cənubi Qafqaz türkcəsi ilə (*Die Volker des Kaukasus und the Freiheitskampfe gegen die Russen. Berlin, s. 333*) Osmanlı türkcəsi arasındakı yaxınlığı qeyd etmişdir. İran və Cənubi Qafqazda olduğu kimi Anadolu və Rumelinin türkləşməsi indi də ən mühüm ünsürün Oğuzlar olduğu və bir çox böyük Oğuz boylarının qismən İranda və qismən də Anadoluda yerləşmiş olduğu düşünüləcək olursa, bu yaxınlığın etnik səbəblərindən biri də ondan irəli gəlir. Əsasən İran və Şimali Azərbaycan türklərinin etnik mənşələri, siyasi və mədəni həyatları xalq ədəbiyyatları tarixi baxımdan və türk mədəniyyət tarixinin ümumi çevrəsi içində tədqiq edilincə bu günkü dil vəziyyətini daha açıq bir şəkildə anlamaq mümkün olacaqdır. Azəri adı altında toplamaq istədiyimiz bu müxtəlif məhəlli türk şivələri haqqında bundan sonra meydana gətiriləcək tədqiqatların indiyə qədər olduğu kimi sadəcə təsviri mahiyyətdə qalmayaraq etnoloji və tarixi bir anlayışla aparılmasına ehtiyac olduğu kimi, altı əsrdən çox zəngin bir keçmişə malik azəri ədəbiyyatının əsasları və tarixi təkamülünü anlamaq üçün bu mə'lumata da ehtiyac vardır.

7. Türk xalqlarının tarixində türk, altay, tatar sözləri ümumiləşdirici etnik termin kimi işlənmişdir. Hal-hazırda bu ümumiləşdirici etnik terminlər içərisində türk sözü öz güclü mövqeyini qoruyub saxlayır. Türk xalqları bu gün müxtəlif coğrafi regionlarda və müxtəlif dövlətlərdə yaşasalar da, ta qədim dövrlərdən bir mənəbdən və mənşədən təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Bu cəhətə M.F.Köprülü xüsusi olaraq diqqət yetirmişdir. M.F.Köprülüyə görə, türk dilinin hicri tarixilə V əsrdə «şərqi» və «qərbi» ədəbi dilləri mövcud olmuşdur. Bunlardan birincisi (yə'ni şərqi türkcə) Xəqaniyyə və cığatay türkcələrinin əsasını təşkil etmişdir. İkincisi isə (yə'ni qərbi türkcə) oğuz türkcəsidir. Oğuz türkcəsi Anadolu, Rumeli, Qafqaz, Azərbaycan, İraq və Əlcəzir türklərinin dilidir. M.F.Köprülünün fikrincə, şərq türkcəsi (yə'ni oğuz türkcəsi) Azəri və Osmanlı ləhcələrinə ayrılmışdır. Azəri ləhcəsinin təşəkkülü bir sıra amillərlə bağlı olmuşdur. Şərq oğuz kütlələrinin axını lap qədim dövrdən bu ərazidə yaşayan oğuzların dilini və bütüən ənənələrini daha da canlandırmışdır. Get-gedə Azəri ləhcəsi ilə Osmanlı ləhcəsi arasında fərqlər yaranmışdır. Halbuki əski dövrlərdə bu ləhcələr arasında heç bir fərq olmamışdır. Azəri ləhcəsinin İran tə'siri altında qalması fərqləri getdikcə daha da çoxaltmışdır. Azəri, Osmanlı və cığatay ləhcələrinin

yarlanması və inkişafı həm də onların müstəqil dövlətlərinin təsis olunması ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Məsələn, Azəri ləhcəsinin ayrıca bir ədəbi dil kimi fəaliyyətində Səfəvilər dövlətinin böyük rolu vardır. Yaxud, Anadolu ləhcəsi üçün Osmanlı dövlətinin, cığatay ləhcəsi üçün isə özbək xanlığının oynadığı xidmətlər böyük təsirə malikdir. Bununla belə ləhcələrin hamısı bir mənbədən təkamül etmişlər. (Bütün bunlar barəsində bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər. Bakı, 1996, s. 10-12)

8. **Elat, eliyat** sözlərindəki **el, eli** «el» mənasında, «at» isə tarixən türk dillərində işlənmiş cəmlik göstəricisidir. **Bayat, sakat, övlad, bağ-bağat, yakut** və s. sözlərdə də «at» cəmlik göstəricisi kimi arxaikləşmişdir.

9. İndi Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlıların sayı 7 milyondan çoxdur. Bu 7 milyon azərbaycanlı 8 milyonluq Azərbaycan Respublikasının əhalisidir. Cənubi Azərbaycanda isə azərbaycanlıların sayı 21 milyon 560 min nəfərə yaxındır. 21 milyon 560 min nəfər azərbaycanlı İran İslam Respublikasında yaşayır. Azərbaycanlılar dünyanın beş qitəsində müxtəlif sayda yaşayırlar. Məsələn, Asiya qitəsində yaşayan azərbaycanlıların sayı 35 milyon 350 min nəfərə yaxındır. Onun qeyd etdiyimiz kimi, 7 milyonu Azərbaycanda, 21 milyon 560 min nəfərdən çoxu İran İslam Respublikasında, 2 milyon 460 min nəfərdən artığı Türkiyədə, 840 mini İraqda, 654 mini Pakistanda, 424 mini Əfqanıstanda, 270 mini Türkmənistanda yaşayır. Azərbaycanlılar Qırğızıstan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan Respublikalarında da vardır. İndiki Ermənistan Respublikasından 1988-ci ildə 200 mindən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarından deportasiya olunmuşdur. Hazırda Ermənistan Respublikasında bir nəfər də azərbaycanlı qalmamışdır. Bu cür deportasiya Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı 1905, 1915, 1948-ci illərdə də aparılmışdır.

Azərbaycanlılar Avropada da yaşayırlar. Avropada yaşayan azərbaycanlıların ümumi sayı 875 min nəfərə yaxındır. Almaniyada 300 min, Fransada 165 min, Bolqarıstanda 64 min, Danimarkada 56 min, Belarusiyada 55 min, Norveçdə 50 min, İsveçdə, o cümlədən Ukraynada 42 min azərbaycanlı vardır.

Rusiyada 1 milyon 500 min nəfərdən çox azərbaycanlı yaşayır.

Amerika qitəsində 527 minə yaxın azərbaycanlı yaşayır. Amerikada 240 min, Kanadada 174 min, Braziliyada 74 min, Meksikada 26 min, Argentinada 12 mindən çox azərbaycanlı vardır.

Afrikada 1 milyon 122 mindən çox azərbaycanlı yaşayır. Misirdə 845 min, Əlcəzairdə 260 min, Sudanda 17 min azərbaycanlı vardır.

Avstraliyada 8 mindən çox azərbaycanlı yaşayır.

Ümumiyyətlə, dünyanın əhalisinin 40 milyonundan çoxu azərbaycanlılardır.

10. İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsindən bu gün bir farsca, üç azərbaycanca qəzəli mə'lumdur. Farsca yazılmış qəzəli Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur (Bax: M.Sultanov. Həsənoğlunun daha bir şe'ri.- «Bakı» qəzeti, 1974, 29 avqust).

*Şuxü birəhm ölüb işvəli canan, nə edim?
Səbrimi aldı mənim, eylədi miryan, nə edim?*

*Xalq mənə töhmət edir ki, bu qədər ah eləmə,
Ürəyim yandı, mənəm aşiqi- nalan, nə edim?*

*O ay üzüm ki görünməz mənə heç gündüzlər,
Saymayım bəs gecələr ulduzu pünhan, nə edim?*

*Gözəlim aldı mənim qəlbimi heç uf demədən,
Vermədi qiymət ona, etdi pərişan, nə edim?*

*Yaramın dərdi məni saldı ayağdan, ölürəm,
Etmədi eşqi ilə dərdimə dərman, nə edim?*

*Görünür allah özü hüsnü sevir aləmdə,
Mən Həsənoğlunu sevmirsə o ceyran, nə edim?*

Bu qəzəl Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şərq əlyazmaları bölməsində saxlanılır (Bax: M.Sultanov. Həsənoğlunun daha bir şe'ri.- «Bakı» qəzeti, 1974, 29 avqust). M.Sultanov Şərq əlyazmaları bölməsində İzzəddin Həsənoğlu barəsində belə bir mə'lumatın olduğunu da qeyd edir: «Çox arif adam olub, təsəvvüfdə Şeyx Camal Əhməd Zakirin müridlərindən biridir. O, türkcə (azərbaycanca) və farsca gözəl şe'rlər yazır. Türkcə yazdığı şe'rlərdə Həsənoğlu, farsca yazdığı şe'rlərdə isə Puri- Həsən təxəllüs edir. Onun divanı Azərbaycanda və Türkiyədə böyük şöhrət qazanmışdır» (Bax: M.Sultanov. Həsənoğlunun daha bir şe'ri.- «Bakı» qəzeti, 1974, 29 avqust).

Həsənoğlu barəsində M.F.Köprülü yazır: «Əsasən türk şairi olmaq etibarilə ifadəsi bir qat daha kəsbi- qiymət edən Dövlətşah ibn Əlaiddövlə Bəxtişah- Əlqaziyi- Səmərqəndi bu zatın (İzzəddin Həsənoğlunun- B.X.) şe'rlər yazdığını, divanının Azərbaycan və Rumda pək məşhur olduğunu, türkcədə Həsənoğlu, farsidə eyni mənada olan pure- Həsən təxəllüs etdiyini bildiriyor. Əski məcmuələrdə bə'zi farsə aş'arinə təsadüf edilən bu şairin bir qəzəlini Dövlət şah təzkirəsində zikr etməkdədir ki, sair əsərləri haqqında da az- çox bir fikir verə biləcəyi cəhətlə eynən nəql ediyoruz.

*Şuxo birəhm fetadəst neqarəm, çe konəm?
Bord əndişeye-u səbro qərarəm, çe konəm?*

*Sərzəneş mikonədəm xəlq ke zari ta key,
Məne- dellsuxte çon aşeqe- zarəm, çe konəm?*

*Mahrıyəm ço bedidar nəyaməd ruzi,
Şəbe- tarix setare nə şomarəm, çe konəm?*

*Yar del bordo, nə pərdaxt be deldariye-mən,
U ze mən fariğə mən bir delo yarəm, çe konəm?*

*Ğəme- mə'şuq dərəfkənd ze payəm çe dəva,
Gəşt əz eşq pərişan səro karəm, çe konəm?*

*Çon xoda dər do cəhan rıye- niku darəd duet,
Mən ke Pure- Həsənəm, dust neqarəm, çe konəm?»*

(Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqıqlər. Bakı, 1996, s.32-33).

İzzəddin Həsənoğlunun farsca yazılmış bu qəzəlinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinin yuxarıda göstərilmiş tərcümədən fərqli ikinci bir variantı vardır (Bax: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad. Azəri ədəbiyyatına aid tədqıqlər. Bakı, 1996, səh. 33).

*Şux və rəhimsizdir nigarım, nə edim?
Apardı fikri səbrü qərarım, nə edim?*

*Danlayır xəlq məni ki, zarıyacaqsan nə qədər,
Mən bağıri yanmış çün aşiqi- zarəm, nə edim?*

*Ay üzüm bir gün görüşə gəlmədi çün,
Zülmət gecədə ulduz saymayım, nə edim?*

*Yar ürəyim aldı, çəkməz oldu qayğımı,
O mənədən ayırı, mən bidili- yarəm, nə edim?*

*Yarın qəmi saldı ayaqdan məni, nə dəva,
Eşqdən pərişan oldu fikrü karım, nə edim?*

*Tanrı iki dünyada gözəl üzü dost tutar,
Mən ki, puri- Həsənəm, dost yoxumdur, nə edim?*

İzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində mə'lum olan ilk qəzəli Nizaminin qəzəllərindən birinə nəzirə yazılmışdır. Bu qəzəl doğma Azərbaycan dilində yazılmış ilk nümunə kimi çox dəyərlidir.

*Ayırdı könlümü bir xoş qəmər yüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri- şahid. Nə şahid? Şahidi- sərvər.
Mən ölsəm sən büti- şəngül sürahi, eyləmə, qül- qül,
Nə qül- qül? Qül- qüli-badə. Nə badə? Badeyi- əhmər.*

*Başından getmədi hərgiz səninlə içdiyim badə,
Nə badə? Badeyi- məsti. Nə məsti? Məstiyi- sağər.*

*Şəha, şirin sözün qılır Misrdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi- qiymət. Nə qiymət? Qiyməti- şəkkər.*

*Tutuşmayınca dər atəş bulunmaz xisləti- ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri- suziş. Nə suziş? Suzişi- məcmər.*

*Əzəldən cam içində yazıldı surəti- mə'ni.
Nə mə'ni? Mə'niyi- surət. Nə surət? Surəti- dəftər.*

*Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadiqi- bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi- çakər.*

Bu qəzələ XIV əsrin ikinci yarısında və XV əsrin əvvəllərində yaşamış qıpçaq şairi Seyfi Sarayi, XIV əsrin sonu, XV əsrin əvvəllərində yaşamış türk şairi Əhməd Da'i, XX əsrin əvvəllərində yaşamış Əbdülxalıq Cənnəti nəzirə yazmışdır (Bax: Əzizağa Məmmədov. Həsənoğlunun bir qəzəli haqqında.- «Elm və həyat», 1981, №9, s. 36-38).

İzzəddin Həsənoğlunun azərbaycanca yazdığı ikinci qəzəli Hamburq universitetinin dosenti Barbara Flemminqin Ankara şəhərində keçirilən birinci türk dili elmi qurultayındakı məruzəsində aşkarlanmışdır. Onun mə'ruzəsi «Sultan Qavrin «Divan»ında mə'lum şe'rlər» mövzusunda olmuşdur. O, öz məruzəsində Həsənoğlunun yeni bir şe'rinin adını çəkmişdir. Həsənoğlunun bu şe'ri çox maraqlıdır.

*Necəsən, gəl ey yüzi ağım bənim,
Sən əritdin odlara yağım bənim.*

*And içərəm, səndən artıq sevməyim,
Sənin ilə xoş keçər çağım bənim.*

*Hüsn içində sana manənd olmaya,
Əslü yücə, könlü alçağım bənim.*

*Al əlimi, irəyim maqsuduma,
Qoyma yürəkdə yana dağım bənim.*

*Sən rəqibə sirrini faş eylədin,
Anunilə oldu şıltağım bənim.*

*Qışladım qapında itlərinilə,
Oldu kuyun üsdə yaylağım bənim.*

*Bən ölicək yoluna gömün bəni,
Baka dursun yara, toprağım bənim.*

*Toprağında bitə həsrətlə ağac,
Qıla zari cümlə, yaprağım bənim.*

*Bu Həsən oğlu sənün bəndən durur,
Anı rədd etmə, yüzi ağım bənim.*

Həsənoğlunun bu şe'ri azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının və oxucularının mühakiməsinə təqdim edən prof. Fərhad Zeynalov olmuşdur. (Bax: Fərhad Zeynalov. Həsənoğlunun azərbaycanca yeni şe'ri.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 1972, 25 noyabr, s. 14).

İzzəddin Həsənoğlunun azərbaycanca yazdığı üçüncü şeri Türkiyə ilə bağlı bir məcmuədir. Məcmuə XV əsr türk şairi Ömər bin Məzid tərəfindən 1437-ci ildə «Məcmuətü n - nəzair («Nəzirələr məcmuəsi») adı ilə tərtib olunmuşdur. Məcmuə Türkiyədən İngiltərəyə aparılmışdır. İngiltərədə Oksford universitetinin kitabxanasında 27684 nömrə ilə qeyd olunaraq saxlanılır (Bax: Aydın Abiyev. Həsənoğlunun yeni şe'ri.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 1987, 26 iyun, s.8).

1982-ci ildə türk alimi Mustafə Canpolad məcmuənin birinci hissəsini çap etdirmişdir. Məcmuədə İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazılmış bir qəzəli də vardır (Bax: Aydın Abiyev. Həsənoğlunun yeni şe'ri.- «Ədəbiyyat və incəsənət», 1987, 26 iyun, s.8).

*Əcəb bilsəm, bəni şeydə qılan kim?
Bana bu eşq odun peyda qılan kim?*

*Əcəblərəm, əcəb qaldım, ilahi!
İman əhlini dutub tərsa qılan kim?*

*Qamışdan şəkkərü daşdan cəvahir,
Ağacdən danəyi xurma qılan kim?*

*Tənüm yetmiş iki dürlü damardır,
Kimin irmaq, kimin dərya qılan kim?*

*Qoy bu tədbiri gəl təqdiri gözlə,
Bu günki və'dəyi fərda qılan kim?*

*Bu nat'un fərrişi hər dəm bu fərraş,
Bu ərşin rəngini mina qılan kim?*

*Həsənoğlu, bu bir qətrə mənidən,
Anun xub surətin ziba qılan kim?*

11. M.F.Köprülü Birinci Türkoloci qurultayda iştirak etmişdir. O, hələ Birinci Türkoloci qurultaya dəvət aldıqdan sonra «Türkoloci qurultayı münasibətilə» adı ilə müsahibə vermişdir. Müsahibə «Kommunist» qəzetinin 1925-ci il 21 oktyabr sayında çap olunmuşdur. (Bax: Köprülüzadə M.F. Türkoloci qurultayı münasibətilə.- «Kommunist», 1925, 21 oktyabr). M.F.Köprülünün bu müsahibəsini olduğu kimi çap edirik.

Türkoloci qurultayı münasibətilə.

- birinci türkoloci qurultayın Bakudə ictimai edəcəğini ilk xəbər aldığı zaman pək böyük bir məmnuniyyətdə idim. Çünki bir toplanış türklərin maarif yolunda qüvvət və cəsarətlə irəliləməyə başladıklarını göstərən yeni və parlaq bir dəlil olacaqdır.

«Əmək»lə «elm»in əl- ələ yürüməsi lazım gəldiyini təsdiq etməyin heç kimsə yoxdur; işlə bu qurultay bu böyük və əsaslı prinsipin, həyatda nə feyzli nə türklü nəticələr meydana çıxara biləcəğini bir kərə daha isbat edəcəkdir.

Qurultayın iş proqramında nəzəri və əməli bir çox mühüm məsələlər vardır. Bu əməli məsələlərdən bəziləri bu günə qədər müxtəlif türk məmləkətlərində, uzun zamanlardan bəri düşünülmüş, onların həllinə çalışılmışdır. Lakin şu həqiqəti etirafa məcburuz ki, elmin rəhbərliyinə müraciət edilmədigindən dolayı, heç bir zaman qüvvətli və feyzli nəticələr əldə edilməmiş, başlanan işlər çox dəfə yarım qalmışdır. Bu dəfə o əski xətanın təkrar etmədiyini və əməli məsələlərin həlli üçün də elmin yardımına müraciət edildiyini məmnuniyyətlə görüyoruz.

Mədəniyyət aləminin bəlli başlı bütün türkoloclarını toplayaraq, onlar arasında mübadilə əfkarı mümkün qılacaq olan bu qurultayın beynəlmiləl elm sahəsindəki əhəmiyyəti və mədəni mənası da çox böyük olacaqdır. Türk məmləkətləri **Kron Ostinin** xürafələrinə*, uyuşdurucu ən'ənelərilə cəhalət və zül-

* Kron Ostin və onun xürafələri barəsində mə'lumat əldə edə bilmədik.

mətlə dolu ikən, türkoloci tədqiqatı pək təbii olaraq digər mütarəqqi Avropa alimlərinin əlində idi; hətta şunu da əlavə edə bilərik ki, Avropanın imperialist və müstəmləkəçi dövlətləri bu türlü tədqiqatı geridə qalmış məzlum şərq xəlqini istismar üçün bir vasitə kimi kullanıyordular. Halbuki şahidi olduğumuz bir taqım böyük inqilablar nəticəsində bu məzlum xəlqin bir qismi imperialistlərin əlindən qurtulmuş, kəndi bənliyini insanlığını idrak etmiş, mədəniyyət yoluna atılmışdır. Bu gün türklər işlə bu vəziyyətdə bulunuyorlar. Bakudə birinci türkoloci qurultayının toplanması türklərin mədəniyyət və elm yolunda yürüməyə başlamaları ilə bütün insaniyyətin nasıl faydalandığını, bundan nələ qazandığını göstərəcəkdir. Şimdiyə qadar imperialistlərin müstəmləkəçilərin əlində əsir olan və pək təbii olaraq iləriləməyin bir elm şö'bəsi, bundan böylə həp və sərbəst olaraq sür'ətlə inkişaf edəcəkdir.

İnsaniyyətin bu günki halında «tərəqqi»nin miqyası, ölçüsü sadəcə «maarif» və «mədəniyyət»dir. Əsrlərdən bəri zülmət və cəhəlat içində hökmdarların aristokrat siniflərin, ruhanilərin, istibdadı altında inləyən məzlum bəşəriyyəti nura, səadətə irişdirəcək yeganə vasitə «elm»dir.

İnsanları əsrlərcə rə'yalar, sərəblər, mühüm meylə arasından qoşduran əski etiqaad və ən'ənelərin mütəmad yığıldığını görüyoruz; bu naqislik arasında hər gün bir az daha yüksəlmə, insanlara səadət, rifah və'd edən, və'dində heç bir zaman yalançı çıxmayan bir şey varsa, o da «elm»dir. Türkoloci qurultayı təşəbbüsünü, bu həqiqətin türklər tərəfindən pək iyi anlaşıldığını göstərən, mə'sud ümidbəxş bir hadisə, ad ediyorum; və bundan dolayı mütəşəbbislərini elm və insanlıq naminə təbrik etməyi kəndimə bir vəzifə biliyorum.

İstanbul darülfünunu ədəbiyyat fakültəsi rəisi: Köprülüzadə Məhəmməd Fuad.

M.F.Köprülü Türkoloci qurultay çağırıldıqdan sonra bu böyük tədbir barəsində öz təəssüratını, fikrini 1926-cı ildə «Yeni fikir» qəzetinin 9 mart sayında bildirmişdir (Bax: Professor Köprülüzadə ilə müsahibə (Türkoloci qurultay haqqındaki təəssüratı və s. haqqında.- Yeni fikir, 1926, 9 mart). Onun təəssüratını və fikirlərini olduğu kimi çap edirik.

Professor Köprülüzadə ilə müsahibə

Professor Köprülüzadə Məhəmməd Fuad bəgi «yeni Avropa» otelindəki odasında ziyarətə getdigim zaman, şo bəni daima gülən yüzilə qəbul etdi. Vəxtin səhər olmasına rəğmən professor tədqiqat və tətəbbat ilə məşğul idi. «Yeni fikir» naminə yapmaq istədigim mülaçatı özünə anlatdığım vəxt təkrar güldü. Bəna ikram etdigi bir papirosla bərabər özü də bir papiros yaxaraq:

- Buyurunuz, dedi.

Bən haman cibimdən dəftərimi çıxararaq əvvəldən hazırlamış olduğum sualları qiymətli zamanını öldürməmək üçün sormağa başladım.

- Lütfən professor, türkoloci qurultayı haqqındaki fikrinizi ögrənə bilirmiyəm?

- *Türkoloci qurultayının elmi qiyməti pək mühüm olduğu kibi ümum nöqtədən də şayan diqqətdir. Bilxassə türk xəlqinin intibahını elm və mədəniyyət yolunda irəliləmək istədigini göstərir.*

- *Türkoloci qurultaydan nə kibi qaidələr bəklənə bilər?*

- *Bundan belə türkoloci sahəsində yapılacak işlərə türk alimlərinin də iştirakını, böyük və müntəzəm təşkilat vücuda gəlməsini və nəticə etibarilə bu elmin sür'ətlə tərəqqi və inkişafını intac edəcəkdir.*

Bundan sonra məsələ əsl və mühüm bir nöqtəyə təmas ediyordu. O da, ziyalılar arasında hər zaman görüşülən ümumi bir ədəbi dil vücuda gətirmək məsələsi idi.

- *Lütfən professor, dedim bir ədəbi dil vücuda gətirmək mümkündürmü?*

- *Türk xəlqlərinin, ümumiyyətlə, bir- birinin dillərini anladıqları bu qurultayda meydana çıxmışdır. Türklər arasında bir-birinə çox yaxın bir elm insani vücuda gəlməsi, eyni islahatların qəbul edilməsi pək mümkündür.*

- *Hürufat haqqındakı fikriniz?*

- *Hürufat haqqında sərih bir fikir yoxdur. Çünki bu elmi olmaqdan ziyada əməli mahiyyətdə bir məsələdir.*

- *Şuralar ölkəsindəki türklərin tərəqqiyyəti haqqında nə diyorsunuz?*

- *Elm və mədəniyyət yolundakı bu tərəqqi pək mühüm və qiüvvətlidir. Şübhəsiz get- gedə daha da qiüvvətlənəcəkdir. Zətən bunu isbata hacib yoxdur. Qurultay bunun ən böyük və ən doğru şahidi olmuşdur.*

Professoru bundan ziyada işğal edərək qiymətli zəmanını öldürmək istəməmişdim. Müsəidəsini alaraq getməyə hazırlanırkən, gözüüm masanın bir guşəsində duran «Yeni fikir» qəzetəsinə iləşdi.

- *Nasıl, dedim. Professor, siz «Yeni fikir» tə'qib ediyormusunuz?*

- *Müntəzəmən, cavabını verdi. Və təqdir edərək əlavə etdi:*

- *Gündən- günə təkamülünü də məmnuniyyətlə görməkdəyim.*

Artıq professoru kitabları ilə baş- başa buraxaraq yanından ayrıldım.

M.F.Köprülü Birinci Türkoloci Qurultayda «Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı haqqında» mə'ruzə etmişdir. Onun məruzəsinin məzmunu aşağıdakı kimidir:

- *İslamın qəbuluna qədər türk dili əldə olunan sənəd və elmi tədqiqata istinadən bir neçə ləhcəyə bölünmüşdür. Bu ləhcələri indiki halda tə'yin etmək mümkün deyildir. Hətta Banqın Orxon kitabələrinin dili ilə Anadolu türklərinin dili arasında əlaqə qurması təşəbbüsünü hələ qəti saymaq mümkün deyildir.*

Şübhəsiz islamı qəbul etmədən əvvəl türklərin bə'zi əlifbaları vardı; beləliklə, bu ləhcələrin bə'ziləri də göstərilən əlifbadan istifadə edir və onu da ədəbi dil adlandırmaq olar. Orxon kitabələrinin dili incəlmiş və düzəlmiş bir ədəbi dildir. Bundan əlavə sasanilər dövrünə yaxın zamanda türk dilində əsrlərin varlığına tarixi sübut vardır. Bu nöqtə mənim «Türk ədəbiyyatında ilk mütəsəvviflər» və «Türk ədəbiyyatı tarixi» adlı əsərlərimdə müfəssəl surətdə aydınlaşdırılmışdır.

Çin və müsəlman məxəzlərinin müsəlman dövründən beş əsr əvvələ qədər türk ləhcələri haqqında verdikləri parça- parça məlumatlardan istifadə etmək mümkün deyildir. Yalnız Mahmud Kaşğarinin qiymətli əsərini digər tarixi və lisanə mənbələrlə tutuşdurduqda və onları diqqətlə öyrəndikdə birincidən aşağıdakı nəticələri çıxara bilərik: bu zamanda şərq və qərbi olmaq üzrə iki ədəbi türk ləhcəsi varmış. Birinci ləhcə «Xaqaniyyə» və ya «türk» ləhcəsidir ki, Kaşqar və dairələrində hakim olub «Çıqın», «Yağma», «Arğu», «Toxsi» və «uyğur» ləhcələri ilə yaxınmış. İkinci, qərbi adlanan «oğuz» ləhcəsidir. Bunlarda «qıpçaq», «omak», «peçeneq», «balkar» və xüsusən «qıpçaq- omaq» ləhcələri yaxın idi. Bu iki qrup arasında islamın 5-ci əsrində istər morfoloqiyasında, istər fonetikasında böyük bir fərq vardı.

Orta Asiyada «Xaqaniyyə» ləhcəsində «Kutadqubilik», «Həbbə-tül-Həqayıq» kimi əsərlər və tərcümələr yaradılmışdır (Kuran Mükədəmə-til-ədəb», «Əbu Müslüm haqqında və başqa xırda əsərlər tərcümə olunmuşdur). BU əsərlər sırasında «Divani-lügət»ə toplanmış xalq şerlərini, məsələləri də artırmaq olar. Buraya Əhməd Yəsəvinin və onun ardıcıllarının əsərlərini də artırmaq olar. Şair Əlinin 630-cu illərdə nəzmən yazılmış «Yusif və Züleyxa»sı, Monqol istilasından sonra və əvvəl «Bədr- Əddin-Vacib», Kanklinin Cəlaləddin Xarəzmiyə ithar etdiyi lügəti, 759-cu ildə «Məcalis-in-Nəfayis» kimi yazılmış əsərlər və çoxdan bəri iqtisadi və siyasi cəhətdən Xarəzmi ilə sıx münasibətdə olan Altın Ordu dairəsində yazılan əsərlər bu ləhcənin məhsuludur.

VIII əsrdən sonra bu ləhcədə yazılan və Monqol istilasından çox sonra Cığatay ləhcəsi adlanan bu ləhcələrin bütün əsərləri mənim əsərlərimdə kifayət qədər ifadə olunduğundan burada o əsərlər haqqında təkrar bəhs etmək istəmirəm. Mənim məqsədim qısa bir surətdə Altın Ordu dairəsində əmələ gətirilən və bu vaxta qədər qaranlıq və izahsız qalan bu parlaq ədəbi dövrün kiçik xülasəsini verməkdir. Bu əsərlər bunlardır: Qütbənin əsəri, 741-ci ildə nəzm ilə yazılmış «Xosrov və Şirin», Hacı Xarəzminin 754-cü ildə yazdığı «Məhəbbətnamə», Cəncəmə-namə və Hussat Kyatın-770 il, Məvlana-İshak, İnadi-Məhləvi, Əhməd Xoca Səravı, Əbdül Məcid, Tunklu Xoca, Gülistan Huci- 793 il və Seyf-Sərayidir.

Oğuz ləhcəsi müxtəlif tarixi faktların tə'siri altında olaraq VIII hicri əsrdə iki qrupa bölündü: Bunların biri Şərqi, digəri Qərbi idi. Şərqi Oğuz ləhcəsi, yaxud «Azəri» VIII əsrdən yer tapmağa başlayır. Qərbi Oğuz ləhcəsi, yəni Anadolu ləhcəsinə gəldikdə o, monqolların istilasından qabaq da ədəbi əsərlər meydana çıxardır və VIII əsrdə isə minlərlə ərəb və fars dillərindən heç də geri qalmayan elmi və ədəbi əsərlər yaratdı [M.F.Köprülünün bu mə'ruzəsi barəsində bax: «Yeni yol», 1926, 8 mart, s.2, №57 (468)].

M.F.Köprülü türkoloci qurultayda türk ədəbiyyatı və tarixi haqqında da fikir söyləmişdir. Onun bu barədə əlavə məruzəsi olmuşdur. Məruzənin məzmunu belədir: İstər Avropada, istərsə də türk ölkələrindən türk ədəbiyyatı, tarixi az və pis tədqiq olunmuşdur. «Təskirəyi Şüəra» adlanan qədim ədəbiyyat tarixlərində tərcümeyi-hallar nəşr edilmişdir. Son zamanda çıxan əsərlər də ən'ənalərdən ayrılmamışlar. Bunun üçün onlar ədəbiyyat tarixi olmayıb, tərcümeyi-hal mə-

muəsidir. Bununla bərabər, ədəbiyyat tarixi mədəniyyət tarixinin bir hissəsi olmaqla, bir tərəfdən tarixə, digər tərəfdən filologiyaya istinad edən obyektiv elmi bir sahədir.

Mən elmi işçilərin diqqətini başlıca iki canlı nöqtəyə cəlb etmək istəyirəm. Türk ədəbiyyatı tədqiqində vahid obyekt lazımdır. Hərgah ayrı-ayrı ədəbi ləhcələr alınarsa, heç bir elmi nəticə əldə edilməz. Bu nöqtə nəzərdən qaçırıldığı üçün avropa şərqçilərini çıxılmaz yola salmışdır.

Bu və ya digər cəmiyyətin tarixinin tədqiqində yalnız aristokratlar ədəbiyyatı durmayıb, xalq ədəbiyyatından başlayaraq bütün ictimai ünsür və qruplara mənsub olan digər ədəbiyyatlar da nəzərdə tutulmalıdır. Əks surətdə sosial nöqtəyi- nəzərdən böyük səhv buraxılmış olar.

Xalq ədəbiyyatımızın zəngin və original olması bizim üçün xüsusi mahiyyət daşıyır (M.F.Köprülünün bu əlavə məruzəsi barəsində bax: «Yeni yol», 1926, 9 mart, s.2).

12. Doğrudan da adları çəkilən klassiklərin yaşadığı tarixi dövr düzgün göstərilməmişdir. Halbuki Zakir XIX, Qövsü Təbrizi XVII, Vaqif XVIII, Vazeh XIX, Şakir XVIII əsrlərin ədəbi simalarıdır. Eləcə də digərlərinin də yaşadığı tarixi dövr dəqiqləşdirilməmişdir.

KITABIN İÇİNDƏKİLƏR:

<i>Prof. Dr. Fuad Köprülünün həyatı və elmi fəaliyyəti</i>	
<i>Prof. M. F. Köprülünün əsərləri</i>	
a) kitabları	
b) əsas məqalələri	
<i>Prof. Dr. M. Fuad Köprülünün əsərləri</i> <i>haqqında bibliografiyalar</i>	
<i>Prof. Dr. M. Fuad Köprülü haqqında yazılmış</i> <i>kitab və məqalələr</i>	
a) kitablar	
b) məqalələr	
<i>Mehmet Fuad Fuad Köprülünün "AZƏRİ" əsəri</i>	
a) azəri- fars ləhcəsi	
b) azəri- türk ləhcəsi	
I. İran və Şimali Azərbaycanda türk dili.....	
II. Etnik amillər: İstila və məskunlaşma	
III. Tarixi amillər	
c) azəri ədəbiyyatının təkamülü	
I. İlxanlılar və Cəlayirilər dövrü: XIII-XIV əsrlər	
II. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular dövrü:	
XV əsr.....	
III. Səfəvilər dövrü: XVI-XVIII əsrlər	
IV. Əfşarlar, zəndlər və qacarlar dövrü:	
XVIII-XIX əsrlər.....	
V. Azəri ədəbiyyatında yeniləşmə dövrü:	
XIX-XX əsrlər	
I. Birinci dövr (1905-ci ilə qədər)	
II. İkinci dövr (1905-1920).....	
III. Son dövr	
<i>Bibliografiya</i>	
<i>Qeydlər və izahlar</i>	